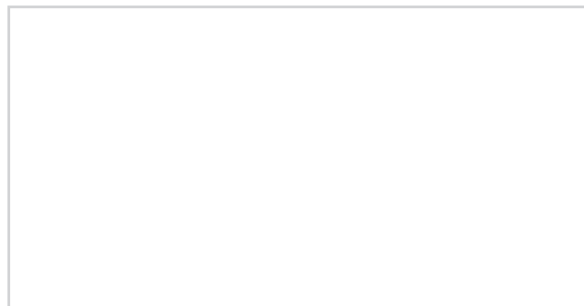

VODIČ
ZA UKLJUČIVANJE
DECE SA SMETNJAMA
U RAZVOJU U SISTEM
PREDŠKOLSKOG
VASPITANJA
I OBRAZOVANJA

Izdavač

...

Za izdavača

...

Recenzenti (ili urednik/ci)

...

Dizajn

Rastko Toholj

Tiraž...

Štampa

...

ISBN 978-86-...

Štampano 2020. godine

DISCLAIMER

...

...

CIP — Katalogizacija u publikaciji
Narodna biblioteka Srbije, Beograd

...

SADRŽAJ

Predgovor

Ključni pojmovi

1. Kako razumemo inkluzivnu praksu PVO?

Na kojim strateškim okvirima se zasniva inkluzivna praksa PVO?

Inspirativne inkluzivne prakse drugih zemalja

2. Ključne dimenzije Modela za uključivanje dece sa smetnjama u razvoju u sistem predškolskog vaspitanja i obrazovanja

Ključni koraci u razvijanju inkluzivne prakse PVO

3. Kreiranje inkluzivnog okruženja

Šta je inkluzivno okruženje?

Zašto je značajno razvijati inkluzivno okruženje?

Kako možemo razvijati inkluzivno okruženje?

Razvoj univerzalno inkluzivnog okruženja

Razvoj personalizovanog inkluzivnog okruženja

*Još neke ideje za podršku obezbeđivanju inkluzivnog
fizičkog okruženja*

4. Podrška detetu i porodici: uloga i značaj saradnje sa porodicom

Kako možemo razvijati kvalitetnu saradnju sa porodicom?

Modeli saradnje porodice i vrtića kao vid podrške detetu
i porodici

a) Tim oko deteta

b) Plan tranzicije

5. Praćenje i dokumentovanje u razvijanju inkluzivne prakse u dečjem vrtiću

Šta se prati i dokumentuje?

Zašto je važno praćenje i dokumentovanje?

Kako možemo da pratimo i dokumentujemo?

Razvijanje inkluzivne prakse

Profesionalni razvoj i stručno usavršavanje

Razvoj i učenje deteta

Novi početak

Transformacija razvojnih grupa i uloge defektologa

Promena u načinu na koji praktičari vide svoju ulogu

Razumevanje uloge tima i partnerstva sa roditeljima

u procesu podrške detetu

Kraj ili novi početak...

PRILOZI

Prilog 1. Putanje uključivanja deteta i porodice u vrtić

Prilog 2. Pauk dijagram

Prilog 3. Protokol za analizu inkluzivnosti fizičkog okruženja

Prilog 4. Podrška tranziciji, uključivanju i učešću dece
sa smetnjama u razvoju u redovnim vaspitnim grupama
— smernice za praktičare

Prilog 5. Lista za analizu

Prilog 6. Dnevnik učenja

Prilog 7. Vinjeta

Prilog 8. Foto-novela

Prilog 9. Priča za učenje

PREDGOVOR

I skustva dece i kvalitet odnosa koji grade sa okruženjem u periodu ranog detinjstva u velikoj meri određuju tok i tempo budućeg razvoja i učenja. O značaju ranog detinjstva govore mnoga istraživanja koja ukazuju na to da je taj period *vreme zlatnih mogućnosti*, period velikih potencijala za učenje i razvoj kompetencija deteta. Zbog toga se sve više govori o *kvalitetnim* predškolskim programima koji treba da budu dostupni *svakom detetu* kako bi se njegovi/njeni potencijali razvijali do krajnjih mogućnosti. Budući da je kvalitet neodvojiv od pitanja pravednosti, inkluzivnost predstavlja ključnu karakteristiku kvalitetne vaspitno-obrazovne prakse. Inkluzivna praksa se zasniva na uvažavanju različitosti, prepoznavanju diskriminacije i nejednakih šansi različitih grupa dece i preduzimanju akcija kako bi se obezbedila podrška po meri svakog deteta i svake porodice.

Vodič za uključivanje dece sa smetnjama u razvoju u sistem predškolskog vaspitanja i obrazovanja (PVO) namenjen je praktičarima iz predškolskih ustanova koji žele da promišljaju svoju praksu i da je unapređuju u saradnji sa decom, roditeljima i drugim kolegama. Iako je nastao kao rezultat praćenja implementacije *Modela za uključivanje dece sa smetnjama u razvoju u sistem PVO*, koji se odnosio pre svega na uključivanje dece iz razvojnih grupa u vaspitne grupe vrtića, ovaj vodič pruža pregled teorijskih koncepata i primera dobre prakse koji se mogu primeniti i u vrtićima u kojima nema razvojnih grupa i u kojima se dodatna podrška deci sa smetnjama u razvoju pruža u okviru redovnih vaspitnih grupa. U njemu će praktičari naći ideje o tome kako da razvijaju i unapređuju inkluzivnu praksu u vrtiću, kako da grade partnerske odnose sa roditeljima i drugim kolegama, kako da promišljaju i menjaju svoju profesionalnu praksu i kako da dokumentuju proces učenja i razvoja (kako dece, tako i sopstvenog profesionalnog učenja) da bi dobrobit sve dece bila ostvarena.

Vodič je razvijan imajući u vidu uvažavanje različitih pretpostavki o mogućnosti razvijanja inkluzivne prakse PVO, iskazanim u teorijsko-konceptual-

nim okvirima, međunarodnim dokumentima i zakonskim okvirima naše zemlje, kao i kroz iskustva stranih zemalja u razvijanju inkluzivne prakse PVO. U razvijanju Vodiča se naročito vodilo računa o njegovom usaglašavanju sa programskom koncepcijom PVO u našoj zemlji.

Ovaj vodič je rezultat saradnje i podrške velikog broja ljudi, koji značajno prevazilazi broj autorki čija se imena nalaze na koricama. Svesne smo da bez podrške dobijene od kolega koje su na različite načine bile uključene u ovaj proces, ovog vodiča ne bi ni bilo; stoga veliku zahvalnost dugujemo Tanji Ranković na upornosti da se ova inicijativa pokrene i istrajnosti da se ona (p)održi. Hvala i Lani Gošović na nenametljivoj podršci i prepoznavanju trenutka kada nam je bila potrebna. Veliko hvala i koleginicama iz nevladine organizacije VelikiMali, Valentini Zavišić, Mileni Jerotijević i Slavi Timarac, koje su bile stalna podrška predškolskim ustanovama u procesu transformacije i unapređenja kvaliteta inkluzivne prakse. Želimo da se zahvalimo i Ivani Mihić, autorki *Okvira modela za uključivanje dece sa smetnjama u razvoju u sistem PVO*, na otvorenosti i spremnosti da menja i usaglašava okvir u odnosu na različite perspektive i potrebe učesnika u procesu. Hvala i koleginicama Biljani Kojović i Vesni Kartal na pažljivom čitanju prvih verzija vodiča i sugestijama koje su pomogle da se rad na vodiču privede kraju, kao i kolegini Goci Cvetković na podršci koju je pružala tokom celog procesa.

Posebnu zahvalnost dugujemo svim praktičarima iz predškolskih ustanova koji su učestvovali u projektu, a posebno stručnim saradnicima i vaspitačima iz vrtića Istok, Naša bajka i Maslačak, na energiji i posvećenosti koju su pokazivali tokom procesa praćenja primene modela. Zahvaljujući njihovoj želji da menjaju i unapređuju svoju praksu, ovaj vodič sadrži primere koji pokazuju da su promene moguće i mogu da budu podsticaj za druge vrtiće da menjaju i razvijaju svoju inkluzivnu praksu. Na kraju, ali ne i najmanje važno veliku zahvalnost dugujemo i roditeljima koji su sa nama podelili svoja iskustva i doprineli da perspektiva roditelja bude vidljiva u ovom procesu.

Autorke

LEGENDA

Pitanja za refleksiju

Zadaci za praktičare

**Nalazi iz procesa praćenja i evaluacije primene Modela
za uključivanje dece sa smetnjama u razvoju u sistem
predškolskog vaspitanja i obrazovanja**

Inspirativna praksa

KLJUČNI POJMOVI

- **predškolsko vaspitanje i obrazovanje** kao društvena praksa sagledava se kao celovitost procesa brige, nege, obrazovanja i vaspitanja u kontekstu dečjeg vrtića/predškolske ustanove; demokratska praksa zajednice u kojoj se uzimaju u obzir interesi zajednice, porodice i dece¹ (u daljem tekstu će za ovaj termin biti korišćena skraćenica PVO);
- **praktičari** su profesionalci u praksi dečjeg vrtića (vaspitači, stručni saradnici, saradnici i svi drugi zaposleni), neposredno uključeni u vaspitno-obrazovni proces u sistemu predškolskog vaspitanja i obrazovanja;
- **porodica** (roditelj, staratelj ili hranitelj) je primarni vaspitač dece predškolskog uzrasta;
- **dete sa smetnjama u razvoju** je dete koje „ima teškoće u razvoju i nije u mogućnosti da postigne ili održi zadovoljavajući nivo zdravlja i razvoja ili čije zdravlje i razvoj mogu značajno da se pogoršaju bez dodatne podrške ili posebnih usluga u oblasti zdravstvene zaštite, rehabilitacije, obrazovanja, socijalne zaštite ili drugih oblika podrške“;
- **smetnje u razvoju** su interakcije dugoročnih fizičkih, mentalnih, intelektualnih ili čulnih teškoća sa raznim preprekama u okruženju koje mogu ometati puno i delotvorno učešće pojedinca u društvu na ravnopravnoj osnovi sa drugima²;
- **dete sa smetnjama u razvoju** je dete koje „ima dugoročna fizička, mentalna, intelektualna ili čulna oštećenja koja u interakciji sa raznim preprekama mogu ometati njegovo puno i efikasno učešće u društvu na jednakoj osnovi sa drugima³“;

¹ Osnove programa predškolskog vaspitanja i obrazovanja — Godine uzleta, 2018.

² Farkas, 2014.

³ United Nations, <http://www.un.org/disabilities/default.asp?navid=15&pid=150>

- **inkluzija** postoji tamo gde je prepoznata potreba da se kultura, politike i prakse predškolskih ustanova promene u pravcu uvažavanja različitih potreba pojedinačne dece i porodica i gde je priznata obaveza uklanjanja prepreka koje sprečavaju takvu mogućnost⁴;
- **inkluzivna praksa** je proces traganja za načinima da se različitost podrži i vrednuje, ali i uverenje da različitosti mogu biti izvor učenja i razvoja čitave zajednice⁵;
- **dobrobit deteta** objedinjuje razumevanje holističke prirode razvoja, celovitosti procesa nege, vaspitanja i obrazovanja i integrisanog učenja deteta predškolskog uzrasta. U najširem smislu, dobrobit je kapacitet uspešnog personalnog i interpersonalnog funkcionisanja, ispoljavanja i kultivisanja ljudskih potencijala za razvoj i napredak⁶;
- **učešće deteta** podrazumeva **aktivnu uključenost**, agensnost, učenje kroz učešće i ostvarivanje direktnog uticaja na svet oko sebe; pravo na izbor i mogućnost uticanja na događanja i situacije u koje su deca uključena⁷.

⁴ Farkas, 2014.

⁵ Ainscow, 2005.

⁶ *Osnove programa predškolskog vaspitanja i obrazovanja — Godine uzleta*, 2018

⁷ Isto.

1. KAKO RAZUMEMO INKLUZIVNU PRAKSU PVO?

*Inkluzija je kada vas ljudi očekuju i kada im nedostajete kada niste tu.
Inkluzija je kada dobijete pomoć kada vam je potrebna i kada je želite.
Inkluzija je kada ste deo grupe vršnjaka, a ne kada ste odvojeni od grupe.
Inkluzija je kada je dete aktivno uključeno u aktivnosti.
Inkluzija je partnerska saradnja sa roditeljima/starateljima/negovateljima
kako bi se ispunile individualne potrebe svakog deteta.
Inkluzija je kada se osećaj pripadnosti i identitet deteta podstiču tokom
celog perioda boravka u sistemu predškolskog vaspitanja i obrazovanja.
Inkluzija je kada je dete u središtu predškolskog vaspitno-obrazovnog procesa.
Inkluzija je prepoznavanje i uvažavanje kulturnog porekla deteta.⁸*

Teorijsko-konceptualni okvir od koga polazimo u razumevanju inkluzivne prakse PVO jesu savremene teorijske postavke o detinjstvu, učenju i razvoju (sociokulturna teorija, sociologija detinjstva i poststrukturalizam), u okviru kojih se svako dete sagledava kao jedinstveno i celovito biće, kompetentno i bogato potencijalima, koje je aktivan učesnik zajednice. Polazeći od ovih okvira, inkluzivna praksa je praksa u kojoj deca sa smetnjama u razvoju i invaliditetom imaju jednako pravo kao i ostali učesnici da se i njihov glas čuje i uvaži, da učestvuju u razvijanju sopstvenih načina i prilika za učenje. Takva praksa osigurava da deca sa smetnjama u razvoju budu uključena u sve odnose unutar zajednice kojoj pripadaju. Na taj način jača se osećaj samopoštovanja i kompetentnosti deteta. Od suštinskog je značaja da u zajednici dečjeg vrtića deca sa smetnjama u razvoju osećaju da su njihova dostignuća vrednovana, da su njihovi uvidi vidljivi i uvaženi, da mogu da doprinesu kako vlastitom razvoju i učenju, tako i razvoju i učenju drugih.

⁸ Diversity, Equality and Inclusion Charter and Guidelines for Early Childhood Care and Education, Minister for Children and Youth Affairs, Ireland, 2016.

Potvrdu značaja učešća dece sa smetnjama u razvoju u kvalitetnoj praksi PVO nalazimo i u savremenim istraživanjima koja ukazuju na nemerljiv značaj iskustava u ranom detinjstvu za razvoj neurostrukture mozga, koje rano detinjstvo opisuju kao senzitivni period života⁹. Ovo je period u kome se razvoj i učenje odvijaju u zavisnosti od iskustava koje dete doživljava i kvaliteta odnosa koje gradi sa okruženjem¹⁰, a koji u velikoj meri određuju tempo i tok budućeg razvoja. Iz tog razloga je poslednjih decenija postalo aktuelno pitanje na koji način obezbediti pristup visokokvalitetnim, inkluzivnim predškolskim programima svoj deci¹¹ — zbog kompleksnosti pitanja poštovanja i vrednovanja različitosti koje oblikuju mnoštvo uticaja na različitim nivoima sistema PVO.

Iz tog razloga u koncipiranju okvira za razumevanje inkluzivne prakse PVO polazimo od ekološke perspektive dečjeg razvoja i učenja¹², koja naglašava kompleksnost uticaja kakav na odrastanje dece imaju različiti faktori iz mikro, mezo, egzo i makro-sistema, a koji proističu iz detetove interakcije i povezivanja sa svim sistemima iz okruženja u vrtiću/kući, zajednici i regionu/zemlji¹³.

U centru sistema nalaze se uticaji usmereni na dobrobit, aktivno i smisleno učešće deteta, koji se definišu kao *pripadanje*, *angažovanje* i *učenje*. Oni predstavljaju glavne procese u razvijanju inkluzivne prakse predškolskog vaspitanja i obrazovanja.

U mikrosistemu se oko deteta prepoznaju uticaji procesa u koje je dete direktno uključeno i koji oblikuju detetova iskustva u praksi PVO: socijalne interakcije sa vršnjacima i odraslima; uključenost u igru i druge dnevne aktivnosti; pristup usmeren na dete u realizaciji vaspitno-obrazovnog rada; individualizovan i personalizovan pristup proceni potreba za podrškom u

⁹ OECD, 2010.

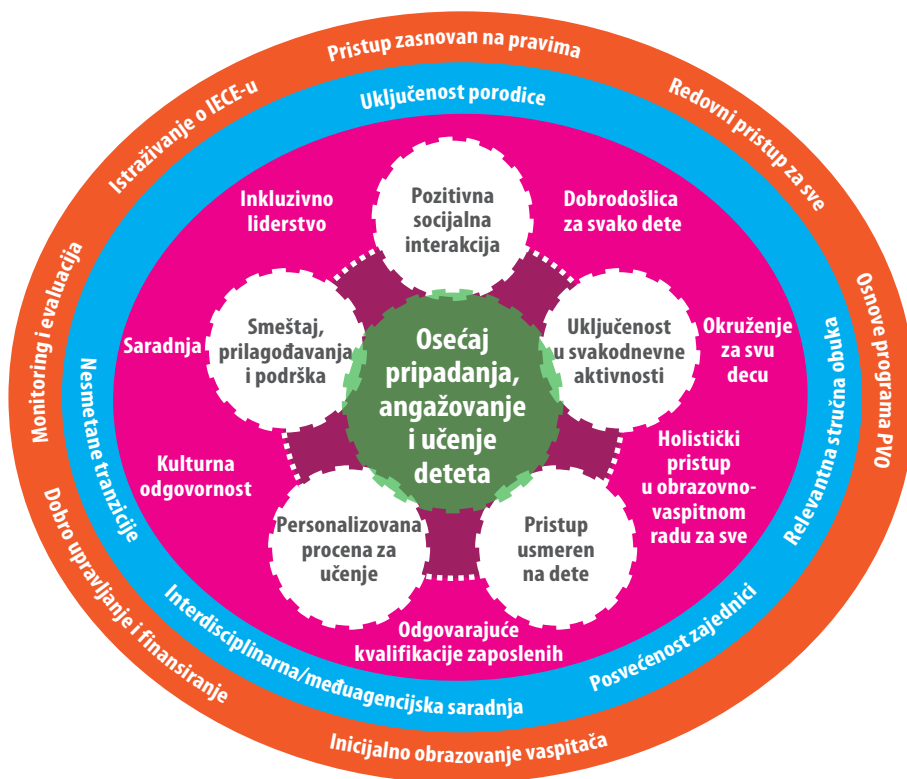
¹⁰ National Scientific Council on the Developing Child, 2014.

¹¹ European Commission, 2013.

¹² European Agency for Special Needs and Inclusive Education, 2016. *Inclusive Early Childhood Education: An analysis of 32 European examples*. (P. Bartolo, E. Björck-Åkesson, C. Giné and M. Kyriazopoulou, eds.). Odense, Denmark.

¹³ Bronfenbrenner i Morris, 2006.

učenju; prilagođavanje prostora, pristupa i podrške koji se pružaju detetu kako bi se omogućilo njegovo aktivno i smisljeno učešće.

Slika 1. Model ekološkog sistemskog pristupa inkluzivnog predškolskog vaspitanja i obrazovanja

U mezosistemu se nalaze strukturalni faktori koji podržavaju i omogućavaju procese iz mikrosistema, a sastoje se iz fizičkog, socijalnog, kulturnog i obrazovnog okruženja. Oni uključuju: doživljaj dobrodošlice za svako dete i porodicu, uključenost porodice u praksu PVO, program koji podržava učenje i učešće svakog deteta, okruženje koje je prilagođeno svakom detetu, adekvatne kvalifikacije praktičara koji rade sa detetom, rukovodstvo koje zastupa inkluzivne vrednosti, zajedničke aktivnosti i deljena odgovornost različitih ustanova i organizacija kako bi se omogućilo učešće svakog deteta.

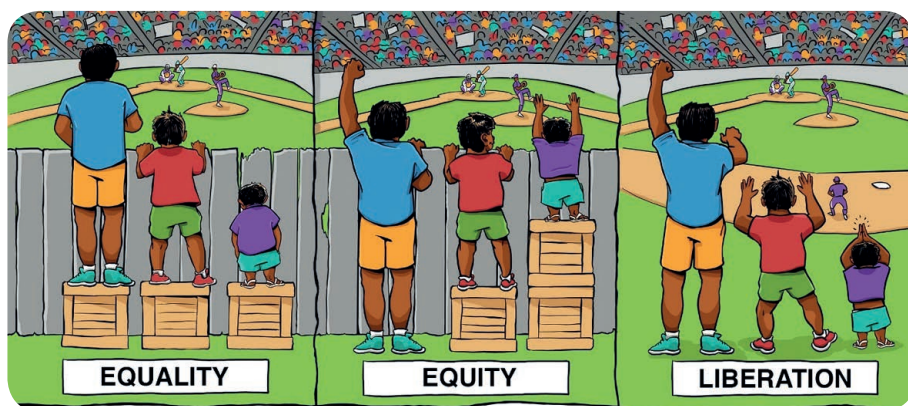
U egzosistemu se prepoznaju uticaji dodatnih strukturalnih faktora koji se nalaze izvan samog sistema PVO, ali utiču na procese i strukturalne činioce unutar njega — to su: saradnja sa porodicom, kontinuirano stručno usavršavanje praktičara, posvećenost kvalitetu obrazovanja za svako dete od strane npr. lokalne samouprave koja finansira PVO, intersektorska i drugi oblici saradnje izvan predškolske ustanove koje omogućuju razvoj inkluzivne prakse PVO.

Makrosistem opisuje uticaje koji na kvalitet inkluzivnog obrazovanja vrše generalne vrednosti i politika obrazovanja na nacionalnom nivou, npr. pristup PVO zasnovan na pravima, omogućavanje uključivanja u redovno obrazovanje za svako dete, nacionalni okvir programa i demokratski model prakse vrtića za razvijanje inkluzivne prakse predškolskog vaspitanja i obrazovanja, dostupnost kvalitetnog inicijalnog obrazovanja za praktičare, finansijski i drugi resursi kao podrška dostupnosti raznovrsnih oblika dodatne podrške deci i porodici, praćenje i vrednovanje kvaliteta inkluzivnog vaspitanja i obrazovanja u cilju daljeg građenja kvaliteta prakse predškolskog vaspitanja i obrazovanja.

Čitav model može biti ilustrovan primerima iz prakse, koji slikovito prikazuju načine na koje je dete izloženo uticajima različitih nivoa sistema, kao i kako tenzije, tj. neskladi između različitih nivoa mogu značajno uticati na ostvarivanje dobrobiti deteta. Na primer, uprkos postojanju prioriteta pri upisu dece iz osetljivih grupa u predškolsku ustanovu, usled nedovoljnih prostornih i ljudskih kapaciteta u njima ili neadekvatnih procedura informisanja roditelja o mogućnostima i značaju pohađanja predškolske ustanove, danas u praksi još uvek mali procenat dece iz ovih grupa pohađa PVO.

Ove tenzije nam ukazuju na to da kvalitetna inkluzivna praksa PVO nije samo ona u kojoj se teži jednakosti, već ideja inkluzije predstavlja korak ka društvenoj pravednosti. U pristupu zasnovanom na pravednosti uvažavaju se različitost i nejednake šanse koje svaka od tih različitosti nosi sa sobom, a koje su odrasli koji rade sa decom odgovorni da prepoznaju kako bi praksa bila zasnovana na kreiranju podrške po meri svakog deteta i svake porodice.

Praksa koja se zasniva na jednakosti često se reflektuje u rečima „Ja svu decu tretiram isto“, ali praksa zasnovana na jednakosti i pravednosti, kakvu kvalitetno inkluzivno vaspitanje i obrazovanje podrazumeva, nosi značenje određivanja adekvatne podrške u skladu sa početnom nejednakošću. U takvoj praksi se u početku pruža podrška koja je neophodna da bi se prevazišla ograničenja sredine i participiralo u društvu, dok se vremenom utiče i na promenu uslova koji kreiraju nejednakost svuda gde je to moguće, kao na Slici 2.¹⁴

Slika 2. Različiti pristupi u prevazilaženju nejednakosti

Slika 2. ilustrativno odgovara na pitanje da li obezbeđivanje jednakih mogućnosti zaista predstavlja osnovu za prevazilaženje nejednakosti u praksi PVO. Pristup dosezanju pravednosti kroz jednake mogućnosti ne mora nužno voditi ka kvalitetnijem obrazovanju ili pravednijem društvu¹⁵. Da bismo razvijali inkluzivnu praksu PVO zasnovanu na pravednosti neophodno je izgraditi pristup u kome se poštuju prava svakog učesnika, u kome se neguju participativni odnosi i kritički istražuju kulturni i drugi oblici dominacije¹⁶.

¹⁴ http://culturalorganizing.org/wp-content/uploads/2016/10/The4thPanel_Kit.jpg

¹⁵ Boiles et al., 2009, Vandebroek 2012; prema: Krnjaja i Pavlović Breneselović, 2017.

¹⁶ Ibid.

Na kojim strateškim okvirima se zasniva inkluzivna praksa PVO?

Pored teorijsko-konceptualnih okvira za razumevanje inkluzivne prakse PVO značajno je promišljati i o načinima na koje se inkluzivna praksa definiše u okviru međunarodnih, ali i nacionalnih strateških, zakonskih i programskih dokumenata.

Osnovu u razumevanju inkluzivne prakse PVO u međunarodnim dokumentima, od kojih se polazi u ovom Vodiču, predstavljaju:

- **Značaj obrazovanja u ranom detinjstvu za svu decu:** zasniva se na pravu sve dece na obrazovanje¹⁷, ali i na shvatanju da je obrazovanje u ranom detinjstvu posebno relevantno za decu sa smetnjama u razvoju, jer se njihove smetnje u razvoju i potrebe za podrškom prvi put uočavaju upravo u obrazovnim ustanovama¹⁸.
- **Pravo na inkluzivno obrazovanje:** inkluzivno obrazovanje je ključno za postizanje visokog kvaliteta obrazovanja za svu decu, uključujući i decu sa invaliditetom, kao i za razvoj inkluzivnih i pravednih društava¹⁹.
- **Zaštita dece i porodica od svih oblika diskriminacije:** deca sa smetnjama u razvoju imaju pravo na kvalitetan život u uslovima koji obezbeđuju dostojanstvo, unapređuju samopouzdanje i olakšavaju njihovo aktivno učešće u zajednici²⁰. Sa decom sa smetnjama u razvoju u svakom trenutku treba postupati sa dostojanstvom i na načine koji podstiču njihovo oslanjanje na sopstvene snage²¹.
- **Inkluzija zasnovana na personalizovanom pristupu i razumnim prilagođavanjima**²²: potrebno je obezbediti da deca imaju jednake mogućnosti kako bi u punoj meri učestvovala u obrazovanju i životu

¹⁷ Konvencija o pravima deteta, 1989.

¹⁸ Opšti komentar 9, 2006; Opšti komentar 7, 2005

¹⁹ Opšti komentar na član 24 Konvencije o pravima osoba s invaliditetom.

²⁰ Konvencija o pravima deteta, 1989.

²¹ Opšti komentar 7, 2005.

²² Opšti komentar 4 na član 24 Konvencije o pravima osoba sa invaliditetom.

zajednice, uključujući i uklanjanje prepreka koje ometaju ostvarivanje njihovih prava. Deca sa smetnjama u razvoju imaju pravo na odgovarajuću stručnu pomoć, uključujući podršku za njihove roditelje (ili druge staraoce)²³. Način i oblik njihovog uključivanja treba da budu diktirani individualnim obrazovnim potrebama deteta²⁴.

- **Uvažavanje perspektive deteta:** svako dete ima pravo da slobodno izrazi svoje mišljenje u vezi sa svim pitanjima koja ga se tiču, kao i da njegovo mišljenje bude uzeto u obzir. Ovo pravo utiče na jačanje statusa malog deteta kao aktivnog učesnika u unapređivanju, zaštiti i praćenju sopstvenih prava²⁵.
- **Značaj intersektorske saradnje u obezbeđivanju i pružanju podrške deci i porodici:** deca sa smetnjama u razvoju veoma često imaju višestruke zdravstvene probleme koji zahtevaju timski pristup²⁶, jer je u pružanje podrške važno uključiti različite profesionalce (zdravstvene radnike, roditelje, vaspitače, itd.).
- Inkluzivno i pravedno kvalitetno obrazovanje koje promoviše mogućnosti celoživotnog učenja za sve prepoznato je i u Ciljevima održivog razvoja²⁷.

Različiti strateški, zakonski i programski okviri na nivou Srbije u definisanju inkluzivne prakse PVO polaze upravo od krovnih međunarodnih dokumenata koji su prethodno istaknuti, te se mnogi aspekti inkluzivne prakse na nivou PVO u našoj zemlji prepliću sa prethodno navedenim međunarodnim okvirima. Stoga će u nastavku biti prikazani samo oni aspekti koji produbljuju razumevanje inkluzivne prakse PVO na nacionalnom nivou:

- **značaj boravka deteta sa smetnjama u razvoju u redovnoj vršnjačkoj grupi** ogleda se u prepoznavanju potrebe da se ono upisuje u razvojnu grupu samo uz mišljenje interresorne komisije i uz saglasnost

²³ Opšti komentar 7, 2005.

²⁴ Opšti komentar 9, 2006.

²⁵ Opšti komentar 7, 2005.

²⁶ Opšti komentar 9, 2006.

²⁷ Transforming Our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development, SDG 4.

roditelja, odnosno drugog zakonskog zastupnika. Za dete upisano u razvojnu grupu planira se i realizuje svakodnevna interakcija i uključenost u aktivnosti ostalih vaspitnih grupa. U toku pohađanja predškolskog programa dete sa smetnjama u razvoju i invaliditetom može preći iz razvojne u vaspitnu grupu, u skladu sa zakonom²⁸;

- **individualizovan pristup u radu sa decom sa smetnjama u razvoju** ostvaruje se putem: razumnog prilagođavanja prostora i uslova u kojima se ostvaruje program u predškolskoj ustanovi (otklanjanje fizičkih barijera, osmišljavanje dodatnih i raznovrsnih aktivnosti, fleksibilnost u ritmu dana i slično); prilagođavanja pristupa i načina rada, materijala, načina davanja instrukcije, organizacije planiranih situacija učenja, praćenja razvoja i učenja deteta, postavljanja pravila ponašanja i komunikacije i drugo²⁹;
- **pružanje podrške detetu i porodici u cilju kontinuiteta i nesmetanih tranzicija** podrazumeva da se prilikom uključivanja ili prelaska deteta u drugu predškolsku ustanovu ili osnovnu školu, u partnerstvu sa porodicom, ostvaruje saradnja sa ustanovom u koju dete prelazi i da se planiraju zajedničke aktivnosti ustanova koje treba da doprinesu uspešnom prelasku i ostvarivanju kontinuiteta u vaspitanju i obrazovanju³⁰. Nesmetana tranzicija se odnosi na horizontalnu i vertikalnu prohodnost deteta kroz sistem, i to na nivou PVO:

 - 1) uključivanje u vaspitno-obrazovnu ustanovu,
 - 2) prelazak sa jednog nivoa obrazovanja na drugi,
 - 3) prelazak iz ustanove u ustanovu,
 - 4) prelazak iz razvojne grupe u vaspitnu grupu;
- **značaj praćenja i dokumentovanje dečjeg razvoja i učenja** podrazumeva da tim praktičara u dečjem vrtiću (vaspitač, defektolog-vaspitač, stručni saradnik) prati razvoj i proces učenja deteta i, ako u tom

²⁸ Zakon o predškolskom vaspitanju i obrazovanju, 2017.

²⁹ Pravilnik o bližim uputstvima za utvrđivanje prava na individualni obrazovni plan, njegovu primenu i vrednovanje, 2018.

³⁰ Zakon o predškolskom vaspitanju i obrazovanju, 2017.

procesu utvrdi da postoje prepreke koje nepovoljno utiču na dobrobit i razvoj deteta, pristupa prikupljanju podataka radi formiranja dokumentacije u svrhu pružanja odgovarajuće podrške u vaspitanju i obrazovanju. U tom procesu se prikupljaju podaci iz različitih izvora: od roditelja, stručnjaka van obrazovne ustanove koji dobro poznaju dete, od vršnjaka i samog deteta, pri čemu se koriste različiti načini dokumentovanja razvoja i učenja dece, kao i razvijanja realnog programa³¹.

Inspirativne inkluzivne prakse drugih zemalja

Pri koncipiranju okvira za razumevanje inkluzivne prakse PVO polazimo i od analize inspirativne inkluzivne prakse drugih zemalja³² — ključni nalazi ove analize ukazuju na to da kvalitetne inkluzivne prakse PVO karakteriše:

- **razumevanje inkluzije kao vrednosti** kroz uvažavanje različitosti u pogledu sposobnosti i potreba za učenjem, uvažavajući i vrednujući razlike u strukturi porodica i vrednostima koje neguju, kao i razlike u socioekonomskom statusu i/ili religiji;
- **holističko sagledavanje prirode dečjeg razvoja i učenja** i shvatanje deteta kao kompetentnog, ravnopravnog, jedinstvenog i značajnog učesnika procesa odrastanja, koje mnogo može doprineti ne samo sopstvenom odrastanju, već i razvoju čitave zajednice kojoj pripada (kroz razvijanje odnosa, otkrivanje novih načina izražavanja, davanje značenja različitim akcijama i sl.);
- **podrška deci i porodici** kroz postojanje različitih nivoa podrške (od univerzalnog nivoa do ciljane podrške), zasnovanih na potrebama svakog pojedinačnog deteta u kontekstu dečjeg vrtića koji dete pohađa;

³¹ Pravilnik o bližim uputstvima za utvrđivanje prava na individualni obrazovni plan, njegovu primenu i vrednovanje, 2018.

³² Analiza je rađena u okviru projekta *Podrška unapređivanju kvaliteta vaspitno-obrazovnog rada sa decom sa smetnjama u razvoju*, kada su analizirane prakse sledećih zemalja: Novi Zeland, Irska, Finska i Belgija, a objedinjeni nalazi su dati u dokumentu *Analiza praksi drugih zemalja u realizaciji inkluzivnog obrazovanja* (2017).

- **partnerski odnos predškolske ustanove i porodice** zasnovan na poštovanju porodičnog konteksta u procesu razvijanja inkluzivne prakse, kao i povezanost vaspitanja koje se dešava u porodici i vrtiću;
- **raznovrsni oblici praćenja i dokumentovanja razvoja i učenja deteta** i kreiranje načina za praćenje i dokumentovanje kojima će dečji razvoj i učenje postati vidljivi i vrednovani od strane zajednice koja učestvuje u tom procesu (dece, porodice, vaspitača itd.).
- **usaglašavanje i umrežavanje različitih perspektiva:** značaj razumevanja i usaglašavanja različitih „jezika” kojima govore profesionalci iz drugačijih sistema i svi oni koji rade sa decom sa smetnjama u razvoju — ukoliko svaki član tima koji radi na razvijanju inkluzivne prakse u planiranju podrške pristupa samo iz sopstvene perspektive i na osnovu svojih „instrumenata”, verovatno će time obuhvatiti samo jedan aspekt detetove ličnosti, te će propustiti priliku da dete sagleda u celokupnom kontekstu, kao nedeljivu ličnost;
- **uvažavanje perspektive dece i roditelja** u procesu evaluacije kvaliteta inkluzivne prakse PVO;
- **usaglašenost pristupa razvijanju inkluzivne prakse PVO sa nacionalnim programom predškolskog vaspitanja i obrazovanja.**

2. KLJUČNE DIMENZIJE MODELA ZA UKLJUČIVANJE DECE SA SMETNJAMA U RAZVOJU U SISTEM PREDŠKOLSKOG VASPITANJA I OBRAZOVANJA

U ovom delu Vodiča biće prikazane ključne tačke Modela za uključivanje dece sa smetnjama u razvoju u sistem PVO, razvijenog u okviru projekta *Podrška unapređivanju kvaliteta vaspitno-obrazovnog rada sa decom sa smetnjama u razvoju*.

Model se temelji na sledećim pretpostavkama o ulozi vrtića u razvijanju inkluzivne prakse:

- Podrška detetu u vrtiću podrazumeva **podršku dobrobiti i učešću deteta**.
- Podrška detetu uključuje i **prepoznavanje snaga i potreba porodice** i korišćenje oblika saradnje sa porodicom kao vid podrške razvijanju kapaciteta porodice i roditeljskih kompetencija. Kvalitetni predškolski programi realizuju se u partnerstvu sa porodicom. Ideja partnerstva podrazumeva značajan upliv perspektive roditelja u to šta je važno i šta bi voleli za dete i za sebe u realizaciji vaspitno-obrazovnog rada, učešće roditelja u aktivnostima vrtića, kontinuirano informisanje i razgovor o detetu (između vaspitača i porodice), ali i kreiranje posebnih

oblika druženja i zajedničkog učenja između roditelja i praktičara, kao i roditelja međusobno sa ciljem aktivnog učešća porodice u vaspitanju i obrazovanju njihove dece. Vrtić koji ima jako partnerstvo sa porodicom kreira prilike i raznovrsne oblike učešća za porodice koje su usklađene sa njihovim potrebama, mogućnostima i jedinstvenim iskustvima u staranju o detetu, kako bi omogućilo da sve porodice učestvuju u vaspitanju i obrazovanju svoje dece, ali i da porodice prepoznaju i razumeju potrebu za podrškom u staranju o detetu i povežu se sa uslugama koje se u lokalnoj zajednici nude, a mogu da odgovore na njih.

- Uloga vaspitača definiše se kroz neposredan rad sa detetom, razvijanje programa, profesionalnog razvoja i javnog delovanja i zastupanja. **Podrška vaspitaču** u tom smislu može da bude pružena u svim oblastima delovanja.
- **Uključenost vrtića u lokalnu zajednicu**, kao i informisanost o dostupnim uslugama za dete i porodicu, pružaju mogućnost da se dete i porodica povežu sa njima potrebnim uslugama podrške, ali i mogućnost da se planiranje podrške u vrtiću poveže sa drugim planiranim ili realizovanim oblicima podrške — povezivanje sa drugim ustanovama i institucijama u lokalnoj zajednici koje su potrebne porodici.

Ključni koraci u razvijanju inkluzivne prakse PVO

- 1) **Priprema vrtića za uključivanje dece sa smetnjama u razvoju** podrazumeva *analizu aktuelnih kapaciteta* unutar ustanove koji predstavljaju strukturalne preduslove za razvijanje kvalitetne inkluzivne prakse, a mogu uključivati: broj dece i zaposlenih, kao i veličinu grupe; kapacitete: znanja, vrednosti, stavove, stručno usavršavanje zaposlenih, razvijenost refleksivne prakse, horizontalne razmene; oblike rada koji se realizuju u predškolskoj ustanovi; fleksibilnost radnog vremena, dinamike i ritma dana u vrtiću; obuhvat dece sa smetnjama u razvoju; oblike saradnje sa porodicom, itd. Priprema podrazumeva i *analizu resursa van ustanove*, koji mogu pružati različite vrste podrške detetu, porodici i predškolskoj ustanovi, npr. povezanost sa ustanovama i or-

ganizacijama koje se staraju o deci sa smetnjama u razvoju i njihovim porodicama (ustanove zdravstvene i socijalne zaštite, NVO); povezanost sa drugim predškolskim ustanovama; povezanost sa istraživačkim i naučnim institucijama; povezanost sa profesionalnim organizacijama, itd.

Osim analize ova dva segmenta, priprema vrtića za uključivanje dece sa smetnjama u razvoju podrazumeva i promišljanje o *aktivnostima* koje imaju za cilj unapređivanje aktuelne prakse i jačanje kapaciteta predškolske ustanove za rad sa decom sa smetnjama u razvoju.

2) Prepoznavanje značaja pružanja podrške u procesu tranzicije

Neophodno je da se za svako dete kreira Plan tranzicije, kojim se nastoji obezbediti kontinuitet iskustava i podrške za dete i porodicu.

Plan tranzicije podrazumeva planiranje i vertikalnih tranzicija (uključivanje u vrtić; tranzicija iz vrtića u školu) i horizontalnih tranzicija (tranzicije unutar predškolske ustanove).

Pri uključivanju u vrtić, plan tranzicije podrazumeva i *plan adaptacije deteta*. On podrazumeva sukcesivno uvođenje promena tempom koji je prilagođen detetu i porodici, uz stalno praćenje uspostavljanja odnosa deteta sa vršnjacima i vaspitačem, oslanjanje deteta na podršku roditelja pri istraživanju novog prostora i novih odnosa, kao i na podršku koju roditelji pružaju detetu za uspostavljanja odnosa i uključivanja u rutine i aktivnosti grupe.

3) Građenje mreže podrške detetu i porodici

Holistički pristup podržavanju dečjeg razvoja i učenja predstavlja s jedne strane sagledavanje deteta kao celovitog bića, a s druge strane uvažavanje različitih perspektiva u procesu pružanja podrške detetu i porodici. Razlozi tome su razumevanje kompleksnosti iskustava koje dete doživljava u različitim kontekstima (u porodici, vrtiću, zdravstvenim ustanovama, sa stručnjacima koji rade sa detetom mimo vrtića, itd.) i uvažavanje potrebe da se saznanja o ovim iskustvima integrišu u procesu pružanja podrške detetu i porodici.

Da bi se pokrenuo proces građenja mreže podrške detetu i porodici neophodno je povezivanje različitih aktera koji imaju značajne uloge u detetovom odrastanju, i to: porodica deteta, vaspitač i stručni saradnik i/ili saradnik, stručnjaci koji rade sa detetom van predškolske ustanove, ali i samo dete. Oni čine Tim oko deteta koji kreira planove tranzicije i adaptacije, prati, dokumentuje i evaluiira njihovu realizaciju i gradi mrežu podrške detetu i porodici.

4) Individualizovana i personalizovana podrška detetu i porodici

Individualizovana i personalizovana podrška detetu i porodici zasnovana je na razumevanju potrebe da se dete sa smetnjama u razvoju sagledava kao kompetentno biće, te da je u procesu planiranja podrške potrebno oslanjati se na njegove jake strane. Takođe, individualizovana i personalizovana podrška podrazumeva postojanje mogućnosti za pružanje različitih nivoa i oblika podrške detetu i porodici.

Prilikom kreiranja plana podrške detetu i porodici definišu se ***ciljevi podrške detetu*** koji su usmereni na dobrobit i učešće deteta, kao i ***ciljevi podrške porodici*** (načini i funkcija korišćenja različitih oblika saradnje sa porodicom kako bi se obezbedila podrška kvalitetnoj brizi o detetu, otvaranju različitih mogućnosti za učenje u porodici, ali i roditeljima — u adaptaciji, prevladavanju stresa i razvijanju roditeljskih kompetencija koje doprinose dobrobiti deteta i čitave porodice).

U procesu građenja kvalitetne inkluzivne prakse PVO neophodno je razvijanje različitih oblika podrške detetu i porodici.

Najveći broj dece sa smetnjama u razvoju obuhvaćen je oblicima podrške koji uključuju: podršku uspostavljanju kvalitetnih odnosa, horizontalnu podršku vaspitaču za neposredni rad sa detetom i razvoj programa koji omogućuje smisleno učešće deteta sa smetnjama u razvoju; mentorsku/ekspertsku podršku vaspitaču i ustanovi za kreiranje uslova u kojima dete sa smetnjama u razvoju može da učestvuje u različitim aktivnostima učenja u vršnjačkoj grupi.

5) Značaj praćenja i dokumentovanja procesa unapređivanja inkluzivne prakse PVO

Ovaj aspekt kvalitetne inkluzivne prakse PVO prožima sve ostale aspekte, jer se na osnovu njega prati razvoj inkluzivnog pristupa u praksi PVO, te proces funkcionalnog praćenja i dokumentovanja predstavlja osnovu za dalje planiranje procesa pružanja podrške detetu i porodici.

Proces praćenja i dokumentovanja uključuje perspektivu deteta, vršnjaka, porodice i vaspitača, a oslanja se na dokumentovanje iskustava deteta i iskustava vaspitača, porodice ili vršnjaka sa detetom.

3. KREIRANJE INKLUZIVNOG OKRUŽENJA

Šta je inkluzivno okruženje?

Okruženje podrazumeva različite aspekte prostora, materijale, opremu, rutine, aktivnosti kroz koje se odvijaju učenje i razvoj deteta. O okruženju možemo govoriti kroz četiri različita, međusobno isprepletena, aspekta³³:

- Fizičko okruženje podrazumeva opšti izgled i dizajn prostora, uključujući njegovu pristupačnost, raznovrsnost i organizaciju materijala, opreme, nameštaja;
- Vremenska organizacija okruženja se odnosi na uvremenjenost, vremenski raspored i trajanje rutina i aktivnosti koje se odvijaju tokom jednog dana;
- Socijalno okruženje se odnosi na interakcije i odnose koji se grade između dece, porodica i osoblja predškolske ustanove;
- Psihološko okruženje podrazumeva način na koji se obezbeđuju osećaj sigurnosti, prihvaćenosti, kompetentnosti i samostalnosti svakog deteta u grupi, vrtiću i predškolskoj ustanovi.

Da bismo razvijali okruženje koje je podsticajno za učenje i razvoj svakog deteta, bitno je da uzmemo u obzir sve navedene aspekte i da ih razvijamo tako da okruženje oslikava vrednosti na kojima se zasniva praksa predškolske ustanove. Zbog toga vaspitač posvećuje posebnu pažnju prostoru, njegovom stalnom restrukturiranju, razvijanju, obogaćivanju i osmišljavanju³⁴.

³³ The IRIS Center. (2015). *Early Childhood Environments: Designing Effective Classrooms*. Retrieved from <https://iris.peabody.vanderbilt.edu/module/env/>

³⁴ *Osnove programa predškolskog vaspitanja i obrazovanja* — Godine uzleta, 2018.

Na kojim vrednostima se zasniva praksa predškolske ustanove u kojoj Vi radite? Šta su osnovne poruke koje želite da podelite sa decom i odraslim članovima Vaše vrtičke zajednice?

Na koji način Vi delite te poruke? Na osnovu čega članovi Vaše vrtičke zajednice mogu steći utisak o vrednostima vrtića/ustanove? Kome su te poruke dostupne?

Okruženje je inkluzivno ako:

- **pruža priliku svakom detetu da bude i da postaje samostalno** tako što mu, na primer, omogućava da samo dohvati igračku ili materijale koji su mu potrebni, ali i da samostalno učestvuje u aktivnostima razvijajući na taj način osećaj uspešnosti i kompetentnosti;
- **obezbeđuje prilike za saradnju i razmenu među decom i među odraslima** kroz koje se razvijaju veštine dogovaranja i uvažavanja drugog i gradi zajednica vrtića zasnovana na partnerskim odnosima;
- **pruža izazovne prilike za učenje i razvoj deci i odraslima**, podstičući na taj način istraživanje i radoznalost;
- **obezbeđuje jasnu strukturu i predvidljivost**, omogućavajući na taj način da deca razvijaju veštine samoregulacije;
- **predstavlja portret aktuelnih i potencijalnih zajednica vrtića**, omogućavajući na taj način svakom detetu i odrasloj osobi da prepoznaju da su deo zajednice i da se osećaju prihvaćeno.

Uloga okruženja je posebno značajna kada govorimo o uključivanju i učešću dece sa smetnjama u razvoju u život vrtića, imajući u vidu da je značajan broj ograničenja na koja deca sa smetnjama u razvoju nailaze rezultat interakcije između podrške koja im je potrebna i nemogućnosti okruženja da im tu podršku obezbedi.

Šta, po Vašem mišljenju, dete koje koristi kolica ne može da uradi ili u kojim aktivnostima ne može da učestvuje? Zapišite sve čega se setite.

Razmislite koje promene u okruženju su potrebne da bismo omogućili deci korisnicima kolica da učestvuju u gore izlistanim aktivnostima.

Kao aktivnosti u kojima deca korisnici kolica ne mogu da učestvuju često se navodi da ne mogu da voze bicikl, ne mogu da igraju školice, ne mogu da igraju fudbal, ne mogu da plešu, ne mogu da se kreću samostalno po prostoriji, ne mogu samostalno da koriste toalet, itd.

Većina navedenih stvari ne predstavlja ograničenja koja proističu iz određene razvojne smetnje, već su rezultat interakcije između potrebe deteta za specifičnom vrstom podrške i neprilagođenosti okruženja koje na ove potrebe ne može da odgovori. Tako, na primer, dete koje je korisnik kolica može

da vozi bicikl ukoliko bicikl ima neku dodatnu vrstu pogona ili pak ukoliko se bicikl umesto nožnim pedalama pokreće ručnim okretanjem pedala. Učešće dece koja su korisnici kolica u plesnoj tački može biti obezbeđeno kroz ples u paru ili pak kroz razmišljanje o plesu kao umetničkom pokretu koji može podrazumevati pokret bilo kog dela tela. Ukoliko prilagođavanje okruženja izostane, dete, osim što ne učestvuje u aktivnostima u kojima učestvuju njegovi vršnjaci, uči i da tu ne pripada, da ne može biti samostalno i da ne može biti kompetentno u aktivnostima koje su vrednovane u grupi.

Inkluzivno okruženje u predškolskom vaspitanju i obrazovanju se razvija kroz:

- kontinuirano praćenje i prepoznavanje specifičnih barijera na koje dete nailazi u susretu sa prostorom, igračkama, didaktičkim materijalima, u komunikaciji sa drugom decom, učenju o sebi i svom mestu u svetu, i sl.;
- proaktivnost predškolskog osoblja u uklanjanju barijera — svako nastojanje praktičara da uklone uočene barijere šalje poruku deci i porodica — da je problem u okruženju koje postavlja ograničenja, a ne u detetu.

Zašto je značajno razvijati inkluzivno okruženje?

Da li Vam se nekada dogodilo da nešto ne možete sami da dohvatite? Na primer, alat sa najviše police.

Da li Vam se nekada dogodilo da se nađete u grupi ljudi koje ne razumete baš najbolje, bilo zato što pričaju drugi jezik, bilo zato što govore o temi koja Vama nije baš poznata? Na primer, našli ste se na konferenciji koja se odvija na stranom jeziku koji ne poznajete dobro, a prevod nije obezbeđen.

Da li Vam se nekada dogodilo da se nađete u grupi ljudi koje ne razumete baš najbolje, bilo zato što pričaju drugi jezik, bilo zato što govore o temi koja Vama nije baš poznata? Na primer, našli ste se na konferenciji koja se odvija na stranom jeziku koji ne poznajete dobro, a prevod nije obezbeđen.

Da li Vam se nekada desilo da se nađete u nepoznatom gradu ili delu grada i da ne znate u kom smeru treba da idete da biste došli na odredište?

Da li Vam se nekada desilo da se nađete u situaciji u kojoj ne znate šta je protokol, odnosno šta je tipičan sled koraka? Na primer, išli ste na venčanje, na kom niste bili sigurni kakvi su običaji i šta je naredni korak.

Ukoliko ste se našli u nekoj od navedenih situacija, prisetite se kako ste se osećali. Šta ste uradili? Kako se moglo preduprediti da do ove situacije ne dođe?

Zajedničko za navedene situacije jeste da su to situacije u kojima se ne osećamo kompetentno. Inkluzivno okruženje podrazumeva promišljanje o situacijama u kojima se osećamo nekompetentno i odgovor na pitanje šta je to u okruženju što ograničava nečije delovanje. Na primer, u gore navedenim situacijama bismo se osećali kompetentno da je okruženje bilo prilagođeno ili da nam je bio dostupan prilagođen materijal, odnosno da je alat bio smešten na nižoj polici, da je bio obezbeđen prevod na konferenciji, da smo bili unapred informisani o običajima na venčanju, da je grad jasno obeležen ili da je bila dostupna pregledna mapa grada. Prilagođavanje okruženja daje priliku pojedincu da demonstrira sopstvenu kompetentnost i da bude samostalan.

Način na koji je okruženje organizovano utiče na pristupačnost, odnosno na spektar aktivnosti, materijala i prostora koji su dostupni svakom detetu. Često jednostavne promene, kakve su razmeštanje nameštaja tako da omogući kretanje detetu koje je korisnik kolica po prostoriji, unapređuju pristupačnost. Deci sa smetnjama u razvoju je, pored obezbeđenog pristupa, potrebna i dodatna podrška za aktivno učešće u igri i drugim aktivnostima sa vršnjacima i odraslima. Od odraslih se očekuje da namerno i smisleno koriste spektar različitih strategija kako bi obezbedili učešće dece u aktivnostima. Na primer, za neku decu će predstavljanje rasporeda aktivnosti u vizuelnoj formi i doslednost u poštovanju predstavljene strukture umanjiti anksioznost i pružiti više mogućnosti za učenje.

Okruženje ima posebno značajnu ulogu u razvoju osećaja pripadnosti deteta i porodice zajednici vrtića. Naime, okruženje igra važnu ulogu u izgradnju pojedinačnog i grupnog identiteta svakog deteta i pokazuje porodicama u kojoj meri se različitosti uvažavaju u vrtiću koje pohađa njihovo dete. Mogućnost da sva deca pronađu sebe ili nešto što je njima značajno u vrtiću je pokazatelj inkluzivnosti okruženja.

Istost ili različitost?

Analiza fizičkog okruženja u vrtiću i razgovori sa zaposlenima u predškolskoj ustanovi ukazuju da različitost u vrtiću ima negativno značenje: „Ako se dete uklapa, ne ističemo različitost“, „Ne potenciramo različitost.“, „Nismo imali decu iz drugih kultura.“ Ni u jednoj grupi nisu zabeleženi produkti različitih kultura ili prikazi različitih društvenih grupa kojima deca pripadaju.

Istraživanja pokazuju da izloženost osobama različitih grupnih pripadnosti, kao i izloženost materijalima koji neguju različitost u predškolskom dobu, ima značajan uticaj na stavove prema drugim grupama i spremnost za sklapanje prijateljstava sa pripadnicima drugih grupa tokom odrastanja.³⁵

Materijali, slikovni prikazi, znaci i jezik koji se koriste mogu podići svest o različitosti unutar zajednice vrtića, kao i svake grupe u vrtiću, podržati dijalog i pomoći u konstruktivnom bavljenju stereotipima.

Član grupe ili gost?

Iako se deca iz razvojnih grupa uključuju u redovne vaspitne grupe, najčešće se u njima percipiraju kao posetioci, a ne kao članovi vršnjačke grupe. Takođe, roditelji dece iz razvojne

³⁵ Gaías, L. M., Gal, D. E., Abry, T., Taylor, M., & Granger, K. L. (2018). Diversity exposure in preschool: Longitudinal implications for cross-race friendships and racial bias. *Journal of Applied Developmental Psychology*. <https://doi.org/10.1016/j.appdev.2018.02.005>

grupe najčešće nisu uključeni u roditeljske sastanke redovnih vaspitnih grupa. Na taj način i deca iz razvojnih grupa i njihovi roditelji ostaju izvan vršnjačkih grupa ili u njima imaju ulogu gosta.

Važno je prepoznati da izostavljanje deteta, porodice ili grupe kojoj pripadaju iz predstava zajednice vrtića i zajedničkih aktivnosti može značajno uticati na osećaj prihvaćenosti, samopoimanje i stepen učešća u životu zajednice vrtića.

Bogata i raznovrsna sredina omogućava stimulisanje svih čula dece i otvara detetu raznovrsne puteve traganja za načinima rešavanja određenih situacija. Inkluzivno okruženje daje detetu slobodu u istraživanju prilika za prepoznavanje načina delovanja na sredinu u kojoj boravi, osnažuje njegove potencijale da sredinu prilagodi svojim potrebama i stavi je u funkciju izgradnje odnosa sa drugima i saznavanja sveta i svog mesta u njemu.

Kako možemo razvijati inkluzivno okruženje?

Razmislite o okruženju za učenje u Vašem vrtiću ili Vašoj sobi. Opišite okruženje u kom radite odgovarajući na navedena pitanja.

- Da li fizičko okruženje omogućava svakom detetu da prepozna da i on/ona tu pripada?
- Da li fizičko okruženje omogućava svakom detetu da komunicira i sarađuje sa vršnjacima i sa odraslima?
- Da li fizičko okruženje omogućava svakom detetu da istražuje i da stvara?
- Da li fizičko okruženje omogućava svakom detetu da razvija samostalnost?

Inkluzivno okruženje se razvija oslanjajući se na dva pristupa. Prvi pristup podrazumeva razvoj univerzalno inkluzivnog okruženja na osnovu anticipiranih različitosti među decom i odraslima, koji su članovi vrtića. Drugi pristup se zasniva na personalizaciji okruženja, kroz prilagođavanje potrebama i interesovanjima specifičnog deteta i njegove porodice.

Razvoj univerzalno inkluzivnog okruženja

Pripremanje i prilagođavanje okruženja vrtića i predškolske ustanove se odvija kontinuirano i zasniva se na ideji razvoja inkluzivnog okruženja koje je pristupačno za svako dete, što podrazumeva da osoblje predškolske ustanove prepoznaje različitosti unutar lokalne zajednice i nastoji da im izađe u susret.

Razvoj univerzalno inkluzivnog okruženja se odvija kroz nekoliko koraka, koje, u saradnji sa zaposlenima u predškolskoj ustanovi, inicira i kojima koordinira Tim za inkluzivno obrazovanje ustanove:

1. Razvoj univerzalno inkluzivnog okruženja podrazumeva da predškolska ustanova unapred planira i prilagođava okruženje za uključivanje dece sa smetnjama u razvoju. Stoga prvi korak jeste prikupljanje podataka o deci koja će biti uključena u predškolsku ustanovu kroz razmenu sa drugim sektorima, ali i kroz razmenu sa roditeljima dece koja će biti uključena u nju.

- Šta već sada znate o deci koja će naredne godine biti uključena u Vaš vrtić?
- Kako biste opisali njihovo aktuelno funkcionisanje?
- Koja vrsta podrške im je potrebna?
- U kojoj meri postojeće okruženje, organizaciona kultura i način rada vaspitača odgovaraju na njihove potrebe?

2. Analiza kapaciteta ustanove bi trebalo da pomogne osoblju predškolske ustanove da prepozna **snage/potencijale** predškolske ustanove, preispitujući u kojoj meri postojeća praksa i okruženje odgovaraju na potrebe sve dece sa smetnjama u razvoju koja su uključena ili se uključuju.

Istovremeno, analiza pomaže i u prepoznavanju **barijera uključivanju i učešću** dece sa smetnjama u razvoju koja su u vrtiću ili će biti uključena (npr. u vrtiću ne postoji rampa za kolica, niti lift, a u vrtić će se uključiti dečak koji je korisnik kolica).

Ova vrsta procene se vrši kontinuirano tokom godine, a sumira najmanje na šest meseci. Ima za cilj prepoznavanje kapaciteta koje predškolska ustanova ima, kao i neophodnih koraka u građenju kvalitetnije prakse u radu sa decom sa smetnjama u razvoju. Podstiče zaposlene da preispitaju koje sve informacije imaju o deci sa smetnjama u razvoju koja se uključuju u tekućoj godini u vrtić ili su već uključena, aktuelnim oblicima rada sa decom i postojećim oblicima podrške, kao i drugim vrstama podrške koje im nedostaju u postojećoj praksi.

U ovom procesu praktičari mogu da koriste **Pauk dijagram za procenu inkluzivnosti ustanove** (Prilog 2), **Smernice za analizu okruženja u vrtiću** (Prilog 3) i/ili **Listu za analizu prakse** (Prilog 5) koji su bliže prikazani u delu o praćenju i dokumentovanju.

Snage/potencijali predškolske ustanove

Inkluzivno okruženje se razvija na snagama, potencijalima i talentima svih članova zajednice vrtića, uključujući i decu i odrasle. Razmislite kojim sve resursima raspolazete unutar predškolske ustanove i na koji način ih možete upotrebiti.

- a) Koji su talenti, interesovanja i veštine zaposlenih u predškolskoj ustanovi?** Tim vrtića je prepoznao da jedan od vaspitača pravi različite, zanimljive igračke i materijale koji podržavaju manipulativne veštine dece. Pošto su drugi vaspitači pokazali zainteresovanost, dogovorili su se da organizuju radionicu posvećenu izradi didaktičkih materijala i igračaka. Ovo je i po mišljenju stručnih saradnika bio značajan korak, budući da su smatrali da se kapaciteti vaspitača za izradu didaktičkih sredstava nedovoljno koriste, a „i kada se izrade, ostaju u sobama u kojima su nastala i nema razmene između vaspitača.“

- b) Koji su talenti, interesovanja i veštine roditelja i staratelja dece koja pohađaju Vaš vrtić?** Tim vrtića je došao na ideju da organizuje druženja baka, roditelja i dece kako bi stvorio prilike za uključivanje dečaka iz razvojne grupe i njegove bake u zajednicu. Tema prve radionice je bila jesen i bake su zajedno sa decom i rodite-

ljima plele i ukrašavale kape, koristeći prirodne materijale. Tema druge radionice je bila muzika. U pripremu i realizaciju radionice su uključili majku jednog dečaka iz redovne grupe koja je nastavnica muzičkog. Pored izvođenja muzičkih kompozicija, radionica je obuhvatila i izradu muzičkih instrumenata.

c) *Koje neiskorišćene prostore, materijale, igračke imate u vrtiću?*

Sobe razvojnih grupa su često bolje opremljene vizuelnim materijalima i didaktičkim sredstvima u odnosu na ostale sobe. U jednom od vrtića deca su bila izuzetno motivisana da borave u sobi razvojne grupe, jer su tamo mogli da borave u manjim grupama, a na raspolaganju im je bio raznovrstan izbor igračaka i materijala.

3. Mapa resursa u lokalnoj zajednici predstavlja zapis o postojećim oblicima saradnje sa ustanovama i organizacijama unutar lokalne zajednice koje pružaju različite usluge podrške deci i porodicama.

- Šta čini mapu resursa?** U mapi resursa praktičari beleže saradnju sa institucijama, ustanovama i organizacijama sistema zdravstvene i socijalne zaštite, saradnju sa Mrežom praktičara za podršku PVO, Mrežom podrške inkluzivnom obrazovanju i drugim sličnim profesionalnim organizacijama, istraživačkim i naučnim institucijama, nevladinim organizacijama i udruženjima. Mapa resursa može da sadrži i informacije o saradnji predškolske ustanove sa drugim predškolskim ustanovama (model centri, horizontalna razmena među ustanovama), osnovnim školama u koje se upisuju deca, školskom upravom i sl. Važno je da sadrži i informacije o resursima koji postoje u lokalnoj zajednici, ali sa kojima predškolska ustanova još uvek nije inicirala saradnju.

- **Kako izgleda mapa resursa?** Informacije o resursima praktičari u mapi prikazuju na njima najsmisleniji način, npr. grafički, tekstualni ili tabelarni. Prilikom koncipiranja mape Tim za inkluzivno obrazovanje zajedno sa ostalim stručnim saradnicima resurse prikazuje tako što navodi tačan naziv institucije/ustanove/organizacije, ime kontakt osobe/a, usluge i resurse kojima raspolažu i ostvarenost dosadašnje saradnje. Informacije treba da su pregledne, jasne i primenjive u komunikaciji sa roditeljima i vaspitačima.
- **O čemu voditi računa prilikom izrade mape resursa?** Resursi u mapi resursa nisu jednako dostupni svim stanovnicima koji žive u određenom okruženju. Odgovornost praktičara je da ih razmatraju u odnosu na to kako ih konkretna porodica koristi s obzirom na svoje specifične karakteristike. Udaljenost pružaoca usluga otežava dostupnost porodicama ukoliko lokalni prevoz nije adekvatan. Udaljenost porodice ili staratelja dece od izvora podrške, rođaka i prijatelja umanjuje mrežu socijalne podrške detetu i porodici. Ovo su samo neke od specifičnosti porodica koje praktičari uzimaju u obzir kada razmatraju mogućnost povezivanja porodica sa uslugama unutar mapiranih resursa.
- **Čemu služi mapa resursa?** Mapu praktičari koriste u procesu planiranja podrške za uključivanje i učešće dece sa smetnjama u razvoju. Mapa resursa obezbeđuje kontinuirano informisanje zaposlenih u predškolskoj ustanovi o dostupnim uslugama u lokalnoj zajednici i raznovrsnim oblicima podrške za dete i porodicu, kao i za povezivanje porodica sa postojećim uslugama izvan predškolske ustanove. Razmena informacija sa pružaocima usluga izvan predškolske ustanove, koja se ostvaruje uz saglasnost porodice, vodi obezbeđivanju kontinuiteta podrške detetu i porodici koji se pruža unutar i izvan predškolske ustanove.

Resursi u lokalnoj zajednici

„Jedan od osnovnih strahova koji su roditelji izneli na sastanku jeste pojava febrilnih konvulzija kod Darka usled brojnosti redovne vaspitne grupe i lakoće prenošenja virusa. Polazeći od toga, Tim je kontaktirao pedijatricu iz razvojnog savetovališta, koja je ujedno i član interresorne komisije, sa ciljem da zajedno organizuju sastanak sa roditeljima i da ih informišu o prednostima i rizicima od uključivanja Darka u redovnu vršnjačku grupu. *„U komunikaciji sa pedijatricom došli su do zaključka da bi takav susret bio za porodicu kontraproduktivan na osnovu izjave pedijatrice da roditelji odbijaju i redovne kontakte u razvojnog savetovalištu, čak i na godišnjem nivou. Istakla je da su bili samo jednom na razgovoru sa njom u prethodnih godinu i po dana”* (izveštaj mentora).

Uz podršku mentora Tim je razvio alternativna rešenja:

- Traženje pisanih informacija i saveta od pedijatrice koji se odnose na prevenciju i reagovanje u slučaju febrilnih konvulzija, a koji bi bili podeljeni roditeljima i praktičarima i/ili dostupni u holu vrtića.
- Priprema vodiča o reagovanju vaspitača u slučaju epileptičnog napada i organizacija instruktaze kako bi se vaspitači osnažili za samostalan rad sa decom koja imaju epileptične napade.
- Organizovanje tribine za roditelje na kojima će govoriti predstavnici institucija sa kojima vrtić sarađuje, među njima i pedijatri. Na tribini bi svako od predstavnika institucija opisao vrste podrške koje mogu da budu pružene porodicama u vrtiću ili izvan njega u institucijama u kojima rade. Kao prepreku ovoj aktivnosti Tim je naveo da predavači često traže finansijsku nadoknadu za ovaj vid aktivnosti, s obzirom na to da je tribinu potrebno organizovati nakon radnog vremena zbog prisustva roditelja.

Predloženo je da se sa predstavnicima ovih institucija naprave memorandumi o saradnji u okviru kojih bi se tribine navele kao jedan od vidova saradnje, a sa rukovodiocima institucija pronašla mogućnost organizovanja ovih susreta za potrebe vrtića, a u skladu sa profesionalnim ulogama/obavezama zaposlenih u drugim institucijama/ustanovama.”

4. Analiza kapaciteta ustanove i mapiranje dostupnih resursa predstavljaju osnov za planiranje prilagođavanja u okruženju. Na osnovu prethodnih koraka, praktičari izdvajaju prioritete, postavljaju ciljeve i definišu korake za njihovo ostvarivanje kako bi podržali uključivanje i učešće dece sa smetnjama u razvoju. Svako iz svoje profesionalne uloge definiše konkretne korake koje će preduzeti i određuje rok za njihovo izvršenje u skladu sa postavljenim ciljevima; dogovoreni koraci se beleže u tabeli odgovornosti, koja sadrži informacije o tome *šta, ko, do kada treba da uradi, koji su očekivani ishodi*.
5. Na osnovu pripremljenog plana pristupa se prilagođavanju okruženja kako bi bilo pristupačno za decu koja će biti uključena ili su već uključena u vrtić/predškolsku ustanovu. Praktičari prate aktivnosti iz tabele odgovornosti i, u skladu sa efektima, uvode promene i prilagođavaju pojedine korake. Na zajedničkom sastanku praktičari procenjuju ostvarenost planiranih ishoda i revidiraju analizu kapaciteta ustanove i plan aktivnosti za naredni period.

Ove korake inicira i koordinira Tim za inkluzivno obrazovanje ustanove, dok je u realizaciju potrebno uključiti i druge relevantne aktere (npr. vaspitače, roditelje, rukovodioce vrtića, rukovodioca predškolske ustanove, Tim za samovrednovanje ustanove, Tim za razvojno planiranje).

Razvoj personalizovanog inkluzivnog okruženja

Pored pripreme vrtića za uključivanje sve dece, prilagođavanje okruženja podrazumeva i prilagođavanje okruženja specifičnostima konkretnog deteta ili grupe dece koja u tom okruženju učestvuju. O ovom procesu ćemo govoriti u nastavku kao o personalizaciji okruženja. Proces personalizacije okruženja podrazumeva zajedničko učešće deteta, roditelja i predškolskog osoblja u upoznavanju sa detetom, porodicom, vrtićem i predškolskom ustanovom, prepoznavanje prepreka učešću deteta u aktivnostima i otklanjanje ovih prepreka kroz prilagođavanje okruženja.

Prilikom planiranja podrške uključivanju/tranziciji deteta u vrtić ili redovnu vaspitnu grupu, preporučujemo da zajedno sa roditeljima i detetom **posetite radnu sobu** u koju će dete biti uključeno kako bi se dete upoznalo sa prostorom u prisustvu značajnih drugih, ali i kako biste od roditelja dobili sugestije u pogledu prilagođavanja okruženja. Predlažemo da posetu planirate u popodnevним satima, kada je u vrtiću manje dece, kako biste sa više pažnje mogli da se posvetite komunikaciji sa porodicom, a dete u mirnijoj atmosferi moglo da se upozna sa prostorom i decom. Pratite na koji način dete stupa u interakciju sa okruženjem, kojim materijalima i igračkama prilazi, koji aspekti okruženja mu zaokupljaju pažnju, a koji ne. Ovom prilikom vodite računa o sledećim pitanjima:

- Da li je radna soba organizovana tako da se dete može kretati po njoj?
- Da li su didaktički materijali i igračke tako organizovani da su dostupni detetu?
- Da li su dvorište i igralište organizovani tako da se dete može kretati po njemu?
- Da li dete ima neke igračke i materijale kojima posebno voli da se igra kod kuće?
- Da li postoje neke aktivnosti ili rutine u kojima će detetovo puno učešće biti otežano?
- Na koji način su kod kuće organizovane rutine?

- Koju vrstu podrške i prilagođavanja je potrebno obezbediti da bi dete moglo da učestvuje u životu grupe?

Razmislite zajedno sa roditeljima o **aktivnostima upoznavanja sa okruženjem** koje se mogu realizovati pre uključivanja deteta u grupu. Na primer, pre uključivanja vaspitač može pripremiti album sa fotografijama koji će prikazivati zgradu vrtića, dvorište, ulaz u vrtić, hodnike, radnu sobu, osoblje koje će raditi sa detetom, neke tipične aktivnosti u vrtiću, kako bi roditelji/staratelji kod kuće mogli sa detetom da prolaze kroz ove fotografije i da se na taj način upoznaju sa okruženjem u vrtiću.

Pažljivo isplanirajte na koje sve načine ćete **poželeli dobrodošlicu detetu** — na primer, puštanjem njegove omiljene pesme na početku dana.

Potrudite se da obezbedite što veći **kontinuitet između porodičnog i vrtićkog okruženja**, na primer, pozivanjem roditelja ili starijeg brata/sestre da borave sa detetom u grupi ili pak organizovanjem aktivnosti u okviru koje deca donose svoju omiljenu fotografiju i prave pano kojim istovremeno predstavljaju sebe i unose porodično okruženje u vrtić.

I nakon uključivanja deteta u vaspitnu grupu neophodno je da kontinuirano pratite i dokumentujete učenje i razvoj deteta, ali i da procenjujete postojeće okruženje i pratite interakciju deteta sa okruženjem.

Pri proceni postojećeg okruženja razmotrite sledeće³⁶:

1. Prikaze na zidovima i znakove, kao i materijale za igru, slagalice, hranu, igračke i knjige u ustanovi. Šta govore o deci i porodicama koje pohađaju ustanovu?
2. Obeležavanje opreme i okruženja slikama, odnosno rečima (po potrebi). Imajte na umu pitanja jezika i pismenosti.
3. Slike, tekst i jezik u dečjim knjigama. Koje poruke su prisutne, a koje nedostaju? Da li su poruke prvenstveno iz konteksta većinske grupe ili su zastupljeni konteksti i porodične strukture sve dece?

³⁶ Preuzeto iz: *Diversity, Equality and Inclusion Charter and Guidelines for Early Childhood Care and Education*, 2016.

4. Opšti raspored i pristupačnost okruženja za decu sa invaliditetom i potreba za eventualnim prilagođavanjem okruženja (npr. za potrebe čulnog istraživanja).
5. Pristupačnost informacija za porodice i decu. Imajte na umu pitanja jezika i pismenosti, pristupačnost formata kao što su audio-format ili Brajevo pismo, i raspoloživost zaposlenih koji mogu da komuniciraju putem znakovnog jezika.
6. Skladištenje i pristupačnost materijala za svu decu. Postavljanje „najboljih“ knjiga na gornju policu znači da deca neće imati prilike da nezavisno istraže knjige.
7. Navedite dodatne materijale ili opremu za koje mislite da bi unapredili fizičko okruženje.
8. Utvrdite odakle možete da nabavite opremu, materijale, igračke i knjige koje bi predstavljale i podržale pojedinačni proces učenja i grupni identitet dece.
9. Utvrdite da li postoje „dvojezični“ zaposleni ili porodice voljne da pomognu da se pripreme materijali na različitim jezicima, npr. snimak priče, pesme ili recitacije na različitim jezicima, kako bi deca mogla da slušaju snimak dok listaju knjigu ili da gledaju reči na drugim jezicima zalepljene u kolaž-knjigu. Pre uključivanja deteta u vrtić, u saradnji sa roditeljima napravite rečnik osnovnih fraza za komunikaciju na detetovom maternjem jeziku.

Za procenu postojećeg fizičkog okruženja i podsticanja razmene o načinu na koji se fizičko okruženje u radnoj sobi može prilagoditi deci sa smetnjama u razvoju koja su uključena u vršnjačku grupu, možete koristiti **Protokol za procenu fizičkog okruženja** (Prilog X) koji podstiče diskusiju kroz odgovaranje na četiri pitanja:

1. Na koji način fizičko okruženje omogućava detetu da prepozna da i ono tu pripada?
2. Na koji način fizičko okruženje omogućava detetu da komunicira i sarađuje sa vršnjacima i sa odraslima?

3. Kako fizičko okruženje omogućava detetu da istražuje i da stvara?
4. Kako fizičko okruženje omogućava detetu da razvija samostalnost?

To smo mi

Iako se deca iz razvojne grupe uključuju u redovne vaspitne grupe, njihovo prisustvo često nije vidljivo u okruženju ovih grupa. I dalje se često govori o deci sa smetnjama u razvoju kao gostima, koji su tu sa nama, ali nisu „mi“.

Da bi deca počela da prepoznaju da je vršnjak sa smetnjama u razvoju deo zajednice kojoj i oni pripadaju, ali da bi i dete sa smetnjama u razvoju sobu i grupu počelo da opaža kao svoje, od izuzetnog je značaja obezbediti da se može prepoznati u okruženju.

Vreme je za...

Jasna vremenska organizacija prostora je bitna, jer stvara kod dece osećaj sigurnosti, pomaže im da se prilagode novim situacijama i prevenira pojavu ometajućih ponašanja. Struktura aktivnosti i rutina uči decu šta se od njih očekuje tokom aktivnosti ili pri prelasku sa jedne aktivnosti na drugu. Jasna očekivanja pomažu deci da razumeju kako mogu da učestvuju u aktivnostima.

Korišćenjem Protokola za procenu fizičkog okruženja praktičari su prepoznali da

okruženje ne nudi strukturu i predvidljivost, odnosno da nije jasno istaknut raspored dana. Kroz razgovor o značaju strukture i predvidljivosti okruženja praktičari su došli na ideju da zajedno sa decom naprave crteže tipičnih aktivnosti koje će koristiti da bi prikazali raspored aktivnosti. Od koristi mogu da budu i fotografije dece u realnom prostoru vaspitne sobe u tipičnim aktivnostima, kao i album sa fotografijama konkretnog deteta u različitim aktivnostima.

Kada planirate promene u okruženju, uključite u planiranje i decu i roditelje. Uključivanje dece u planiranje i kreiranje okruženja (na primer, kada birate i organizujete materijale za učenje) vodi većoj uključenosti dece u aktivnosti. Iako su mnoge karakteristike fizičkog okruženja fiksne ili ne zavise od vaspitača, one su ujedno izazov za vaspitača i decu da pronađu interesantne načine za razvijanje kreativnog i dinamičnog okruženja za učenje. Na primer, zbog ograničenog prostora u radnoj sobi deca se žale da nemaju priliku da se igraju u centrima za učenje u kojima žele i na način na koji žele. Deci koja žele da čitaju knjige smetaju deca iz susednog centra za muzičke aktivnosti. Neki centri za učenje su poželjniji od drugih i u njima je obično gužva. Šta možete uraditi?

Razmislite o pravilima koja možete uvesti da biste omogućili svojoj deci da se bar u nekom vremenskom periodu nađu u centru u kom žele da budu. Razmislite o rasporedu centara za učenje. Razmislite kako možete iskoristiti vreme dok deca čekaju svoj red za ulazak u određeni centar za učenje.

Prilikom uvođenja promena u fizičko okruženje korisno je predvideti mogući uticaj ovih promena. Konsultujte se i sarađujte sa decom ako reorganizujete prostoriju kako biste obezbedili da oni budu uključeni i spremni. Na primer, za decu sa oštećenjima vida je konzistentnost rasporeda prostorije važan faktor. Osim toga, toj deci reflektujuće trake duž ivica nameštaja, tapacirani uglovi, susedne površine obojene kontrastnim bojama, mogu da obezbede lakše snalaženje u prostoru. Uvodite jednu po jednu promenu. Posmatrajte kako se deca igraju sa novom opremom, pribeležite njihove reakcije, a zabeležite i mesta na kojima možete da izvršite do-

datne korekcije. Na kraju, zabeležite sve komentare, stavove ili posledice promena na zaposlene, decu i roditelje. Po potrebi ponovo prilagodite postojeću praksu kako bi podržali i unapredili sadržajna iskustva učenja za sve koji su uključeni.

Zavirimo u grupu

Jedna od dilema koju su praktičari izneli jeste kako da obezbede da okruženje prikazuje ne samo rezultate, već i proces koji se odvija u grupama. Nakon iznošenja većeg broja ideja, zaključili su da oni često dokumentuju proces tako što fotografišu kako se proces odvija. Stoga su naručili video-ramove koje će postaviti ispred radnih soba i na koje će na kraju svakog dana postavljati fotografije napravljene tog dana. Praktičari očekuju da će ova vrsta unošenja promene u okruženje doprineti boljoj informisanosti roditelja o aktivnostima koje se odvijaju u grupi, ali i učešću njihove dece u životu grupe i vrtića.

Još neke ideje za podršku obezbeđivanju inkluzivnog fizičkog okruženja³⁷

Okruženje bi trebalo da sadrži brojne prilike za učenje i razvijanje inkluzivne kulture. U nastavku su date ideje za aktivnosti/promene u okruženju koje podstiču razumevanje i uvažavanje različitosti među decom i odraslima, koje nije zasnovano samo na vrsti ili stepenu potrebne podrške. Prilikom razvoja nekih od sledećih ideja, predvidite moguće reakcije dece i razmotrite reakcije na pitanja koja mogu da se jave.

1. Obezbedite da su materijali, igračke i slike poznati svakom detetu i da mogu da razvijaju osećaj pripadnosti. Predmeti koji predstavljaju različitost (kao što je slagalica sa detetom sa invaliditetom) mogu da otvore određena pitanja. Odgovarajte na znatiželjna pitanja dece iskreno i dajte im tačne informacije.

³⁷ Prilagođeno iz: *Diversity, Equality and Inclusion Charter and Guidelines for Early Childhood Care and Education*, 2016.

2. Koristite diskove dečjih pesama na različitim jezicima. Puštajte deci muziku iz različitih kultura. Povezujte materijale koje koristite sa grupnom pripadnošću dece koja pohađaju vrtić/predškolsku ustanovu.
3. Obezbedite materijale, olovke, flomastere i bojice u različitim bojama kako bi deca bila u mogućnosti da crtaju portrete osoba različite boje kože.
4. Iskoristite fotografije dece i njihovih porodica kako biste pokrenuli diskusiju sa decom o različitostima (npr. fizički izgled, porodična struktura, odeća, dom, itd.). Budite slobodni da improvizujete i kreirate sopstvene resurse koji oslikavaju strukturu zajednice vrtića. Na primer, fotografije dece se mogu plastificirati na kartonu i pretvoriti u slagalice.
5. Prikazi dece, značajnih segmenata njihovog porodičnog i vrtićkog okruženja, kao i dečji produkti uvek bi trebalo da su postavljeni u visini dece i da su im dostupni. Ovi prostori predstavljaju vid podrške razvoju identiteta dece i obezbeđivanju kontinuiteta između porodičnog i vrtićkog okruženja. Istovremeno, ovi prostori su interaktivni alat — deca i roditelji bi trebalo da imaju mogućnost da ga proširuju u skladu sa dešavanjima u toku godine.
6. Priče za učenje³⁸ se mogu koristiti kao podrška razumevanju različitosti, jednakosti i inkluzije među decom. Iskoristite situacije kojima prisustvujete da biste napisali Priče za učenje i podstakli razgovor o ovim temama.
7. Obezbedite dečje knjige koje prikazuju svakodnevne slike različitih ljudi i života. Razmotrite pitanja roda i uloga koje se daju muškarcima i ženama u knjigama. Potražite knjige sa decom i porodicama iz različitih kulturnih miljea koje prikazuju aktuelnu stvarnost Vaše lokalne zajednice, Republike Srbije i drugih zemalja.
8. Napravite biblioteku dvojezičnih dečjih knjiga (uključujući verzije na Brajevom pismu i običnom pismu), kao i knjiga na maternjem jeziku dece koja pohađaju ustanovu.

³⁸ Više o pričama za učenje možete pronaći u poglavlju o praćenju i dokumentovanju.

9. Obezbedite muzičke instrumente iz različitih zemalja i kultura.
10. Obezbedite slike, opremu, svakodnevne predmete i resurse koji odražavaju invaliditet dece i odraslih i koji predstavljaju različite kontekste i iskustva dece i odraslih.
11. Težite da prikazujete savremenu kulturu življenja dece iz manjinskih grupa na način na koji se prikazuje i većinska kultura.
12. Uspostavite kućno ćošće tako da oslikava svakodnevnu stvarnost dece u grupi i dece u lokalnoj zajednici.
13. Obezbedite rekvizite za dramske igre koje odražavaju stvarnost dece u njihovim kućnim kontekstima (na primer, uključite pomagala za invaliditet i/ili alate za kuvanje).
14. Zapamtite da je potrebno odražavati različitost, čak i ako članovi grupe ne deluju na prvi pogled kao da predstavljaju različite kontekste.
15. Ponekad roditelji ne žele da se kontekst u kom žive ili kultura kojoj pripadaju predstavljaju u grupi. Žele da im se deca „uklope” i brinu se da će se na ovaj način dete izdvojiti kao drugačije od drugih. Ukoliko podstičete prepoznavanje i uvažavanje različitosti na brojnim dimenzijama, informišite o tome roditelje, jer će to najčešće umanjiti strah roditelja. Ako su roditelji informisani o planovima da se prikaže njihovo okruženje, ali se tome i dalje protive, to je njihovo pravo.
16. Praktičari u sistemu predškolskog vaspitanja i obrazovanja su važni uzori; deca će aktivno od njih učiti kako da se ponašaju i komuniciraju sa drugima uz poštovanje.

Pitanja za refleksiju

- Da li u radnoj sobi imate prostore za rad u velikim grupama, manjim grupama, paru ili za osamljivanje dece?
- Razmislite o materijalima koje koristite u aktivnostima. Koji od ovih materijala promovisu smisljeno učešće i učenje deteta sa smetnjama u razvoju? Šta biste voleli još da imate kako biste podržali njegovo učenje?
- Na koje sve načine prostor Vašeg vrtića i radne sobe oslikava različitosti zajednice vrtića?
- Na koji način su razmišljanje i učenje dece i vaspitača vidljivi u prostoru Vašeg vrtića i radne sobe?
- Na koji način koristite prostore izvan Vaše radne sobe za učenje i istraživanje dece?

4. PODRŠKA DETETU I PORODICI: ULOGA I ZNAČAJ SARADNJE SA PORODICOM

Sada drugačije gledamo na svoju ulogu i ulogu roditelja u procesu razvoja deteta. Ranije je roditelj bio nosilac promene, on „vodi” dete negde gde se promena dešava. Sada je roditelj dodatna snaga za dete u vrtiću, a promena se dešava unutar vrtića kroz našu saradnju sa njima.

(Stručna saradnica)

Uspostavljanje saradnje i partnerskih odnosa sa porodicom neophodan je uslov za obezbeđivanje pune *uključenosti* deteta u život vrtića i ostvarivanja njegove *dobrobiti* u vaspitno-obrazovnom procesu. Saradnja između porodice i vrtića podstiče razvoj dece, doprinosi njihovom učenju i razvoju i utiče na osećaj sigurnosti i međusobnog poverenja kod svih učesnika vaspitno-obrazovnog procesa. Ta saradnja treba da bude nešto više od puke razmene informacija i treba da se razvije u partnerski odnos koji ima sledeće karakteristike:

- Obe strane su *ravnopravne* u pogledu uvažavanja i poštovanja, kao i doprinosa razvoju deteta i brige o njegovom najboljem interesu.
- Obe strane su *komplementarne*, tj. nalaze način da to što ih razlikuje (nivo obrazovanja, sposobnosti, razumevanje problema i sl.) iskoriste da imaju kompletniji i sveobuhvatniji pristup detetu.
- Obe strane prepoznaju, *prihvataju i uvažavaju različitost* kako među vaspitačima, tako i među roditeljima i porodicama. Niti su sve porodice iste, niti su svi vaspitači isti i svako treba da ima poseban tretman koji se zasniva na uvažavanju tih različitosti.

- Saradnja porodice i vaspitača treba da bude zasnovana na principima *demokratičnosti*, sa posebnim akcentom na učešću roditelja/staratelja u vaspitno-obrazovnom procesu i donošenju svih odluka koje se tiču njihove dece. Roditelji/staratelji treba da budu tretirani kao stručnjaci koji dobro poznaju svoje dete, njegove potrebe i potencijale i koji su korisni saradnici praktičarima u procesu donošenja odluka koje će biti u najboljem interesu deteta.

Porodica je primarni i najvažniji vaspitač dece³⁹

- Deca su lično i intimno povezana sa svojom porodicom i porodica ih najbolje poznaje.
- Dečje najranije učenje i razvoj se odvijaju u porodici i kroz porodični kontekst se gradi osnov učenja i razvoja deteta u svim drugim kontekstima.
- Porodica je od detetovog rođenja uključena u razvoj i učenje deteta, te treba podržavati i ojačavati porodicu u toj funkciji.
- Svaki roditelj u osnovi želi dobro svom detetu, samo je nekima od njih u tome potrebna veća podrška.
- Predškolski program može upotpuniti dečja porodična iskustva odrastanja i učenja ako se razvija kroz partnerske odnose sa porodicom.

Partnerstvo sa porodicom predstavlja jedan od najznačajnijih vidova podrške detetu i porodici budući da se na taj način uvažava značaj različitih konteksta u kojima dete odrasta i podstiče inkluzivna praksa na nivou vrtića.

Mnoge porodice proces tranzicije deteta iz porodice u vrtić doživljavaju stresno, budući da se time između ostalog menjaju dnevne rutine i obrasci koji su u porodici uspostavljeni. To su uglavnom prve situacije u kojima

³⁹ Osnove programa predškolskog vaspitanja i obrazovanja, „Sl. glasnik RS — Prosvetni glasnik“, broj 16/18.

dete gradi bliske odnose sa odraslima i vršnjacima koji nisu sa njim u srodstvu, što je izazov za svaku porodicu, a naročito za porodice dece sa smetnjama u razvoju. Ove porodice se mogu suočiti sa dodatnim izazovima pošto njihova deca spadaju u grupu dece kojoj je potrebna dodatna podrška i čije se potrebe ne mogu zadovoljiti u kontekstu koji nije inkluzivan. Roditelji dece sa smetnjama u razvoju su često puni strepnje i brige koje se tiču dobrobiti svog deteta u vrtiću, a neretko nemaju ni adekvatne informacije koje bi njihove strahove umirile. Nedostatak informacija dovodi do predubeđenja i negativnih stavova prema vaspitno-obrazovnom procesu u vrtićima koji se ispoljavaju kao otpori roditelja i njihovo odbijanje da se uključe u život vrtića. Iz tog razloga je veoma značajno da ustanova koja teži razvijanju inkluzivne prakse vrlo jasno i transparentno promoviše pristup koji neguje, da upozna porodice sa različitim oblicima podrške koje im ustanova može pružiti, kao i da bude otvorena za uspostavljanje novih praksi u saradnji sa porodicom kojima može da podrži razvoj deteta.

Kako možemo razvijati kvalitetnu saradnju sa porodicom?

Kako je svako dete jedinstveno, ima jedinstvene misli, osećanja, načine komunikacije i reagovanja, značaj uspostavljanja kvalitetne saradnje sa roditeljima ogleda se i u komunikaciji sa roditeljima da bi se prepoznale, razumele i podržale jedinstvene potrebe deteta. Ustanove koje uvažavaju iskustva porodice i grade osećaj pripadnosti su one u kojima praktičari:

- Preispituju svoje **pretpostavke** o porodici i očekivanja od porodice, kao i očekivanja porodice od vrtića.
- Kreiraju uslove za **učešće porodice** u životu vrtića i fleksibilno koriste različite oblike saradnje — fleksibilnost u pristupu se ne ogleda samo u nuđenju postojećih oblika saradnje, već i u spremnosti da se u dogovoru sa porodicom kreiraju novi oblici saradnje koji odgovaraju specifičnostima i potrebama porodice. Fleksibilnost se takođe ogleda i u revidiranju i ažuriranju politika vrtića kako bi se izašlo u susret svim

zdravstvenim i ostalim potrebama dece (uspostavljanje novih i svrsishodnijih načina komunikacije sa porodicom, prilagođavanje dnevnog rasporeda i programskih aktivnosti specifičnostima deteta, uspostavljanje saradnje sa institucijama u lokalnoj zajednici kako bi se detetu pružila što celovitija podrška i sl.). Praktičari u predškolskom sistemu moraju da budu otvoreni za prihvatanje informacija od porodica i prilagođavanje politika u skladu sa njima.

Izlazak „van ograde” vrtića

U jednom vrtiću su vaspitači odlučili da odu u porodicu deteta sa smetnjama u razvoju koje je upisano u njihov vrtić kako bi se upoznali sa porodičnim okruženjem deteta, bolje razumeli potrebe deteta i isplanirali podršku koja mu je potrebna.

Različiti modeli adaptacije

Vaspitači su u saradnji sa roditeljima osmislili plan adaptacije koji je uključivao boravak roditelja sa detetom u grupi tokom perioda adaptacije pošto je procenjeno da bi to bilo u najboljem interesu deteta.

Pitanja za samorefleksiju⁴⁰

- Da li ste iskreni u svom odnosu sa roditeljima?
- Da li podjednako vrednujete sve roditelje?
- Da li se zbog pojedinih roditelja osećate nelagodno?
- Da li uzimate u obzir uverenja roditelja o predškolskom vaspitanju i obrazovanju?
- Da li poštujete želje roditelja u vezi sa načinom na koji oni vide razvoj i učenje svog deteta?

⁴⁰ Department of Children and Youth Affairs (2016). *Diversity, Equality and Inclusion Charter and Guidelines for Early Childhood Care and Education*. Dublin: Minister of Children and Youth Affairs.

- Da li prihvatate informacije koje dobijate od roditelja i da li vidite roditelje kao partnere predškolske ustanove?
- Da li ikada iz bilo kog razloga odbacujete stavove roditelja? Da li ikada dovodite u pitanje razloge zbog kojih odbacujete te stavove?

■ Prepoznaju **prepreke** za uključivanje porodice ili pojedinih članova porodice i aktivno rade na njihovom prevazilaženju.

- Ukoliko je prepreka *neinformisanost* roditelja o mogućnostima i načinima učešća, potrebno je obezbediti informacije o inkluzivnoj politici vrtića, planu i programu vrtića, kao i o različitim vidovima saradnje. Politika „otvorenih vrata“ vrtića znači da roditelji mogu da se obrate praktičarima radi diskusije o osetljivim pitanjima u vezi sa njihovim detetom/decom.
- Ukoliko je prepreka *nepoverenje* roditelja u vrtić, njegovu inkluzivnost i spremnost da odgovori na potrebe deteta, važno je da se roditelju obezbedi dovoljno vremena da stekne poverenje tako što će biti konsultovan o svim važnim aspektima boravka deteta u vrtiću. Većina roditelja dece sa smetnjama u razvoju sa nepoverenjem gleda na uključivanje deteta u vaspitne grupe budući da smatraju da su vaspitači u tim grupama nedovoljno obučeni da pruže adekvatnu podršku njihovom detetu. Za njih je boravak deteta u razvojnoj grupi najsigurniji način da dete dobije adekvatnu podršku u interakciji sa defektolozima koji su obučeni za rad sa decom sa smetnjama u razvoju i sa nepoverenjem gledaju na boravak deteta u vaspitnoj grupi. Prvi korak u izgradnji poverenja sa roditeljima je da se njihove brige saslušaju i uvažavaju. Ne treba zaboraviti da je roditelj najpozvanija osoba da da informacije i sugestije u vezi sa potrebama svog deteta kako bi dobrobit deteta bila ostvarena. Ukoliko vrtić pokaže iskrenu zainteresovanost da sazna kako podržati njihovo dete, načinjen je prvi korak u obezbeđivanju jednakosti i inkluzije. Sledeći važan korak je da se roditeljima pruže sve važne

informacije u vezi sa uključivanjem njihove dece u vaspitne grupe i da se plan podrške detetu pravi u saradnji sa roditeljima koji će imati priliku da kroz taj plan izraze sve ono što misle da je važno kako bi njihovo dete bilo podržano i podsticano na najbolji mogući način.

- *Brige* roditelja u pogledu prihvaćenosti deteta, njegove adaptacije, reakcija druge dece i roditelja mogu takođe da budu prepreka saradnji. U tom slučaju vrtić mora da uradi sve kako bi roditelje uverio da će se prema njihovom detetu ophoditi sa poštovanjem i uvažavanjem i da će detetu biti pružena dodatna podrška. Roditelji će želeći da čuju da se rad vrtića zasniva na pristupu koji se oslanja na potencijale deteta, njegova prethodna znanja i veštine i stečena iskustva, tj. na ono što dete zna i može (umesto da polazi od onoga što dete ne može ili ne zna). Ovaj pristup ne negira različitost i ne prikriva razvojne teškoće koje dete ima, već se zasniva na prepoznavanju i prihvatanju stvarnosti koja te razlike nosi i kreiranju specifične podrške za svako dete.

Zajednički roditeljski sastanci, kojima prisustvuju roditelji iz vaspitne grupe i roditelji deteta iz razvojne grupe koje je uključeno u rad te vaspitne grupe, pokazali su se kao efikasan način da se roditelji: a) upoznaju, b) razmene roditeljska iskustva i očekivanja od vrtića, c) informišu o svim aspektima boravka u vrtiću njihove dece i d) povežu i budu podrška jedni drugima. Zajednički roditeljski sastanci šalju jasnu poruku da su deca sa smetnjama u razvoju (bez obzira na to da li su u razvojnim grupama ili ne) deo vrtića i zajednice vršnjaka i da su njihovi roditelji ravnopravni učesnici u životu vrtića.

- Omogućuju **učesće svih članova** porodice koji su važni za dete u život i rad vrtića — osim roditelja to mogu da budu i drugi članovi porodice koji poznaju dete i za koje je ono vezano.

Širenje mreže podrške

U nekim vrtićima u periodu adaptacije dece sa smetnjama u razvoju učestvuju i starija braća/sestre, a neki vrtići pozivaju i bake i deke da učestvuju u aktivnostima zajedno sa decom (posebno u slučajevima u kojima roditelji nisu u mogućnosti da učestvuju).

- Organizuju **grupne susrete** članova porodice i kreiraju uslove za međusobno upoznavanje i razmenu iskustava, kao i zajedničke aktivnosti porodica dece iz grupe.

Upoznavanje drugih roditelja, razmena informacija i iskustva sa njima i uzajamna podrška važna je da bi roditelji/staratelji stekli osećanje istinske pripadnosti vrtiću.

Primer plana podrške porodici kroz građenje bliskih odnosa sa drugim porodicama dece iz vaspitnih grupa

Primer koji ilustruje jedan od načina pružanja podrške porodici odnosi se na situaciju u kojoj porodicu dečaka sa smetnjama u razvoju predstavlja baka, koja o njemu brine i nad njim ima starateljstvo. Dečak je u procesu tranzicije iz razvojne u vaspitnu grupu, ali, pored plana podrške detetu, Tim oko deteta prepoznao je da je i baki potrebna podrška kako bi mogla da obezbedi kontinuitet podrške detetu. Prepoznata je potreba bake za uspostavljanjem kontakata i građenjem odnosa sa porodicama dece iz vaspitne grupe, kako zbog razmene informacija o boravku dece u vrtiću, tako i zbog širenja kruga podrške.

Promišljanjem o mogućim načinima uključivanja članova porodica dece vaspitne grupe u aktivnostima sa bakom deteta sa smetnjama u razvoju, praktičari su prepoznali da u toj grupi postoje deca čije su bake veoma uključene u njihovo odrastanje (dovode i odvođe decu iz vrtića, deca sa njima

provode značajan deo dana, žive u zajednici, itd.).

U dogovoru sa bakom dečaka sa smetnjama u razvoju organizovali su radionicu na kojoj su pozvane sve bake dece iz vaspitne grupe. Iako je fokus bio na bakama koje su uključene u odrastanje dece koja pohađaju vaspitnu grupu, praktičari nisu želeli da se neka baka oseti izopšteno. Učešće u radionici članova porodica dece bilo je mnogo veće nego što su praktičari očekivali, odazvali su se i neki roditelji, a baka dečaka sa smetnjama u razvoju je prvi put uspostavila kontakte sa članovima porodica druge dece. Nakon ove radionice baka je nastavila komunikaciju sa nekoliko roditelja i baka.

Ukoliko vrtić ne pruža dovoljno prilika za susrete roditelja ili ukoliko se ti susreti organizuju ne vodeći računa o potrebama roditelja, roditelji neće videti smisao saradnje sa vrtićem.

Šta se desi kada se potrebe roditelja ne uzimaju u obzir?

U jednom vrtiću je dogovoreno da zarad unapređenja saradnje sa roditeljima „dan otvorenih vrata” bude organizovan jednom nedeljno umesto učestale prakse u kojoj se ovi dani organizuju jednom mesečno. Međutim, praktičari su se u vremenskoj organizaciji vodili pre svega potrebama samih zaposlenih, te su vreme „otvorenih vrata” vezali za vreme spavanja dece u vrtiću. Kako je to period oko podneva, kada je veliki broj roditelja na svojim radnim mestima, njihovo učešće u „danu otvorenih vrata” se nimalo nije intenziviralo čak ni sada kada postoji mogućnost za to na nedeljnom nivou.

Modeli saradnje porodice i vrtića kao vid podrške detetu i porodici

Partnerstvo vrtića sa porodicom i fleksibilno korišćenje različitih oblika saradnje sa porodicom može i trebalo bi da omogući podršku kvalitetnijem staranju o detetu, podršci detetovoj autonomiji, inicijativi, istraživanju, kreiranju situacija učenja u kući, kao i podršku socijalnoj participaciji roditelja, doživljaju uvaženosti, uključenosti i pripadanja⁴¹. Kako je svako dete jedinstveno, tako i porodični konteksti u kojima deca odrastaju mogu biti veoma različiti. Porodice mogu imati različite pretpostavke i očekivanja od vrtića, što implicira neophodnost da vrtić u procesu pružanja podrške deci i porodici neguje fleksibilnost, ali i senzitivnost za prepoznavanje različitih potreba. U okviru komponente Modela *Oblici podrške detetu i porodici* istaknuti su različiti nivoi pružanja podrške detetu i porodici kroz saradnju sa porodicom; u ovom delu oni će biti ilustrovani kroz moguće načine njihovog ostvarivanja u praksi vrtića.

a) Tim oko deteta

Tim oko deteta čine roditelji/staratelji deteta, vaspitač koji sa detetom radi, stručni saradnik i/ili saradnik i dete; tim se okuplja onda kada otpočne proces uključivanja deteta u vrtić. Tim oko deteta ima višestruku ulogu:

1. učestvuje u kreiranju Plana tranzicije (tranzicija iz porodice u vrtić, iz razvoje grupe u vaspitnu grupu, iz vrtića u školu),
2. kreira plan adaptacije za dete,
3. planira podršku na osnovu mapiranja resursa u predškolskoj ustanovi i u lokalnoj zajednici,
4. komunicira i povezuje se sa pružaocima podrške detetu i porodici van predškolske ustanove tokom planiranja i realizacije podrške za dete i porodicu,

⁴¹ Mihić, I. (2018). *Okvir modela: Uključivanje dece sa smetnjama u razvoju u sistem predškolskog vaspitanja i obrazovanja*. Beograd: UNICEF.

5. kreira Plan podrške detetu i porodici,
6. koordinira i usklađuje oblike podrške detetu koje u vrtiću pružaju različiti praktičari unutar vrtića (stručni saradnik, drugi vaspitač) i praktičari van vrtića (za decu kojoj je to neophodno),
7. prati implementaciju plana podrške i realizaciju ciljeva u okviru Plana podrške detetu i porodici,
8. sprovodi evaluaciju plana podrške.

Tim oko deteta pravi **Plan podrške detetu i porodici**⁴² u kojem su sumirani ciljevi podrške, kao i načini praćenja realizacije ciljeva i evaluacije plana podrške. Podrška detetu znači podršku dobrobiti deteta, kao i postizanju dugoročnih ciljeva — jedan od njih je postavljanje osnove za razvoj kompetencija za celoživotno učenje. U kreiranju plana i ciljeva u okviru plana podrške aktivno učestvuju i dete i porodica iznošenjem svojih ciljeva, prioriteta za dete, kao i viđenjem detetovih snaga i interesovanja. Porodica aktivno učestvuje i u praćenju realizacije postavljenih ciljeva, a od nje se traži i saglasnost sa pripremljenim planom.

Iskustvo u okviru projekta *Monitoring kvaliteta uključivanja dece sa smetnjama u razvoju u sistem PVO* ukazuje da značajna uloga Tima oko deteta pri uključivanju deteta u vrtić jeste upravo građenje partnerskog odnosa sa roditeljima kako bi oni svojim učešćem u timu doprineli jasnijim uvidima o porodičnim iskustvima i kontekstima, o interesovanjima deteta, njegovim dnevnim rutinama i ritualima, ali i značajnim informacijama o njegovom zdravstvenom stanju i prethodnim oblicima podrške u koje je dete bilo uključeno. S obzirom na to da je ovo najčešće početak saradnje porodice i vrtića, značajno je što pre pokazati roditeljima da su praktičari otvoreni da ih čuju i da uvažavaju njihovo znanje o detetu i roditeljske kompetencije koje su razvijali kroz odrastanje deteta.

⁴² U aktuelnom regulatornom okviru ovaj dokument nosi naziv *Mere individualizacije*. Kako bi se naglasio značaj integrisane podrške i detetu i porodici u vrtiću, uveden je širi pojam Plana podrške detetu i porodici u vrtiću (Mihić, 2018).

Plan podrške za dete: Pitanja za roditelje⁴³

- Kako izgleda jedan tipičan dan Vašeg deteta?
- Šta on/ona najviše voli da radi/u kojim aktivnostima uživa?
- Ko su osobe za koje je on/ona najviše vezan/a?
- Koji jezik dominantno koristite u porodici?
- Na koje sve načine dete komunicira sa drugima (odraslima ili vršnjacima)?
- Da li dete prati usmena uputstva?
- Koje strategije su se Vama do sada pokazale kao uspešne u podsticanju komunikacije?
- Da li ima priliku da se igra sa vršnjacima? Ako da, kako se najčešće odvijava igra?
- Kako najčešće reaguje na nove situacije?
- Šta detetu najčešće pomaže da se prilagodi novoj situaciji?
- Da li ima nešto što ga plaši ili uznemirava? Ako da, šta bi to bilo?
- Kako ga najčešće umirite kada je uznemireno?
- Da li može samostalno da opere ruke, koristi toalet, oblači se, jede? Ukoliko ne, kakva podrška mu je potrebna u obavljanju ovih aktivnosti?
- Da li mu je potrebna podrška u kretanju? Ako jeste, objasnite koja vrsta podrške.
- Šta su Vaše brige kada govorimo o polasku deteta u vrtić?
- Da li je Vaše dete uključeno u neke usluge izvan vrtića? Ako jeste, u čemu se sastoje i koliko često se odigravaju?
- Šta biste istakli kao snage i resurse Vaše porodice?
- Šta biste još podelili sa mnom, a što bi mi pomoglo da bolje upoznam Vaše dete?

⁴³ Preuzeto i adaptirano iz: Department of Children and Youth Affairs (2016). *Diversity, Equality and Inclusion Charter and Guidelines for Early Childhood Care and Education*. Dublin: Minister of Children and Youth Affairs.

Teškoće koje se mogu javiti u ovom procesu odnose se upravo na činjenicu da je prilikom okupljanja Tima oko deteta proces izgradnje poverenja između praktičara i roditelja još uvek u razvoju, pa se neretko dešava da roditelji izostave (svesno ili nesvesno) određene značajne informacije o detetu. Da bi roditelji lakše stekli poverenje u praktičare i bili otvoreni za razmenu informacija o detetu važno je da:

- prvi susret bude posvećen razgovoru o *snagama i interesovanjima* deteta, oblastima u kojima mu je potrebna podrška, zatim upoznavanju sa načinom na koji dete *učestvuje* u svakodnevnom životu porodice i šireg okruženja, uslugama i podršci koju porodica i dete koriste, kao i *resursima* porodice i *brigama* koje porodica ima u pogledu perioda tranzicije;
- roditelji imaju priliku da upoznaju okruženje u kojem će njihovo dete boraviti — preporuka je da zajedno sa detetom posete radnu sobu u kojoj će dete boraviti kako bi se dete upoznalo sa prostorom u prisustvu značajnih drugih, ali i kako bi praktičari od roditelja dobili sugestije u pogledu prilagođavanja okruženja;
- roditelji i praktičari naprave listu pružaoca podrške detetu i porodici izvan vrtića, sa kojima bi bilo poželjno da se organizuje sastanak kako bi se dobile dodatne informacije koje će pomoći u planiranju adekvatne podrške.

Ukoliko se proceni da je jedan od razloga nepoverenja roditelja/staratelja strah od *zloupotrebe* podataka, važno je obezbediti da se informacije koje porodice dele sa ustanovom koriste samo u svrhu pružanja podrške deci i porodici i uz njihovu saglasnost. Uloga praktičara je i da porodicama objasne na koji način će ove informacije pomoći u kreiranju specifičnih oblika podrške detetu i porodici, kao i da diskutuju o različitom razumevanju određenih informacija.

Plan podrške za dete — važni koraci⁴⁴

Praćenje potreba deteta za podrškom i kreiranje Plana podrške detetu i porodici u vrtiću	<ol style="list-style-type: none"> 1. Praćenje deteta sa ciljem procene veština, snaga, interesovanja i potreba za podrškom 2. Sastanak Tima oko deteta — analiza podataka sa praćenja deteta 3. Kreiranje Plana podrške detetu i porodici u vrtiću. Ciljevi: a) učešće i dobrobit za dete (mere individualizacije) i b) podrška porodici u pružanju podrške detetu (plan saradnje sa porodicom)
Realizacija Plana podrške detetu i porodici u vrtiću	<ol style="list-style-type: none"> 4. Implementacija Plana podrške detetu i porodici i praćenje njegove realizacije — ove informacije se integrišu sa podacima sa praćenje realizacije drugih oblika podrške van vrtića
Evaluacija Plana podrške detetu i porodici u vrtiću	<ol style="list-style-type: none"> 5. Evaluacija Plana podrške detetu i porodici u vrtiću integriše perspektive svih članova tima i obuhvata analizu: postignutih/nerealizovanih ciljeva; strategija vaspitača i planiranih oblika podrške; učešća porodice; iskustva deteta i vršnjačke grupe. <ul style="list-style-type: none"> - Ishod evaluacije može da bude: revizija ciljeva, postavljanje novih ciljeva, definisanje novih oblika podrške; redefinisane oblika učešća porodice; redefinisane načina praćenja i dokumentovanja; redefinisane strategije vaspitača. Saglasnost (pisanu) na evaluaciju Plana daju roditelji. - Poseban aspekt evaluacije Plana podrške detetu i porodici u vrtiću tiče se analize celokupnog iskustva planiranja, implementacije i praćenja realizacije ciljeva podrške. Svrha ove analize je prepoznavanje postojećih i potrebnih resursa i kapaciteta koje ustanova ima kako bi pružila kvalitetna iskustva deci sa smetnjama u razvoju i njihovim porodicama. Podaci ove analize šalju se Timu za inkluzivno obrazovanje ustanove.

⁴⁴ Detaljnije o planu podrške za dete kao i aktivnostima koje mu prethode videti u prilogima.

Priča o kamenčićima: Jedan oblik podrške detetu

Dečak je upisan u razvojnu grupu vrtića u septembru 2017. godine. Navikavanje na novo okruženje odvijalo se uz pomoć poznatih odraslih (roditelja i defektologa) i omiljenih igračaka (lopta, sitne pazle, trambolina). U vrtić je dolazio sa pazlama od kuće i sa loptom koju posebno voli. Već nakon nedelju dana počeo je da se uključuje u aktivnosti sa vršnjacima u vrtiću i u dvorištu.

Dečak je voleo da skuplja kamenčiće u dvorištu vrtića i u parkiću i kad god je trebalo da uđe u vrtić ili stan bacao je kamenčiće, jer su odrasli svaki put signalizirali da kamenčiće ne može da unosi unutra sve dok ih jednom nije prokrijumčario. Dečak je sakrio kamenčiće kada je ulazio u vrtić iz dvorišta tako što ih je ubacio u patofnu, obuo patofnu i ušao u sobu vrtića. Po hodu se primetilo šta je dečak uradio. Shvativši koliko mu to znači više niko nije tražio da ih izbaci. Određena je posuda za njegove kamenčiće, roditeljima je predloženo da skupljaju kamenčiće, da ih više ne bacaju i da se od kamenčića pravi mozaik.

Podstaknuti njegovim interesovanjem za kamenčiće vaspitači i defektolozi započinju projektno učenje i razvijaju projekat sa decom „Kamen po kamen”. Sva deca su bila upoznata sa njegovim interesovanjem za kamenčiće i načinom na koji se on sa njima igra. Pokrenuta je akcija skupljanja kamenčića i uključeni su roditelji kako bi svojim idejama proširili priču o kamenu i kako bi se uključili u projekat. Svako dete je donelo nekoliko kamenčića u vrtić i tako su oni dospeli u radnu sobu vrtića. Aktivnosti sa kamenčićima su bile razne: a) deca su podsticana da pronađu zanimljive kamenčiće i da ispričaju zašto su im ti kamenčići interesantni, b) razgovor sa decom o kamenju, kako nastaje kamen, šta se sve može praviti od kamenja i sl., c) poseta Prirodnačkom muzeju i Dino parku i učenje priča o nastanku kamena, d) organizovanje igre „bacanje kamena s ramena” i upoznavanje dece sa jednom od najstarijih atletskih disciplina, e) izrada mozaika od kamenčića koje su deca prikupila. U svim tim aktivnostima je učestvovao i dečak.

b) Plan tranzicije

Plan tranzicije za dete i porodicu kreira se pri svakoj promeni oblika rada ili podrške detetu koja uključuje drugačije učešće deteta u životu vrtića. To podrazumeva planiranje i vertikalnih tranzicija (uključivanje u vrtić ili tranzicija ka školi) i horizontalnih tranzicija (iz poludnevnog ili kratkog boravka ka celodnevnom boravku; iz mlađe u stariju grupu; iz razvojne u vaspitnu grupu). Planiranje tranzicija za dete i porodicu ima za cilj obezbeđivanje kontinuiteta i koherentnosti iskustava podrške i okruženja za učenje i razvoj deteta⁴⁵. Plan tranzicije treba da omogućiti:

- analizu dosadašnjih oblika rada, iskustava deteta i drugih učesnika, postignutih ciljeva podrške i daljih potreba deteta, kao i dobiti koje dete i porodica mogu da imaju od novog oblika rada ili novog oblika podrške,
- upoznavanje deteta i porodice sa novim praktičarima koji će raditi sa njima, prostora u kom će se raditi, načina na koji će se raditi,
- razmenu informacija sa novim praktičarem koji će raditi sa detetom,
- postavljanje ciljeva i koraka u tranziciji; definisanje učešća porodice u tranziciji; pripremu i organizaciju grupe, prostora i ritma dana u vršnjačkoj grupi u koju se dete i porodica uključuju.⁴⁶

U planiranju svake tranzicije za dete učestvuje i detetova porodica. Oni iskazuju svoje prioritete i želje za dete, daju svoju perspektivu dobiti deteta i dobiti porodice od dosadašnjeg rada sa njima i očekivanja od novih oblika rada i podrške. Uključivanje perspektive porodice u odlučivanje o toku i načinu na koji će tranzicija teći značajno je zbog toga što su praktičari sigurniji da će odluke biti u najboljem interesu deteta.

⁴⁵ Mihić, I. (2018). *Okvir modela: Uključivanje dece sa smetnjama u razvoju u sistem predškolskog vaspitanja i obrazovanja*. Beograd: UNICEF.

⁴⁶ Ibid.

Plan tranzicije deteta iz porodice u vrtić — važni koraci⁴⁷

Aktivnost	Plan tranzicije: koraci i zadaci
Planiranje tranzicije, uključivanje i definisanje dodatne podrške detetu u vrtiću	<ol style="list-style-type: none"> Poseta deteta i porodice vrtiću sa ciljem informisanja o programima koji se realizuju, kao i oblicima rada u vrtiću. Podnošenje prijave za upis deteta u vrtić — u prijavi roditelj daje informacije o uslugama i oblicima podrške koje dete i porodica koriste van vrtića, kao i ključne informacije o veštinama, snagama, interesovanjima i potrebama za podrškom deteta. Sastanak Tima za inkluzivno obrazovanje ustanove, deteta i porodice — procena resursa koji postoje u vrtiću, odabir načina na koji će dete biti uključeno, analiza potreba deteta za podrškom od strane stručnjaka van vrtića. Formiranje Tima oko deteta — upoznavanje deteta, porodice i vaspitača; susret Tima oko deteta sa drugim pružaocima podrške detetu van vrtića; analiza podataka o detetu i ciljeva Jedinstvenog plana za dete i porodicu, planiranje adaptacije na vrtić.
Uključivanje deteta u vrtić i procena potreba za podrškom u vrtiću	<ol style="list-style-type: none"> Uključivanje deteta u vrtić: adaptacioni period — podrazumeva opsežno praćenje deteta (sa jasnim indikatorima u domenu aktivnosti i učešća deteta; organizaciju aktivnosti, prostora i strategija uspostavljanja odnosa od strane vaspitača, kvaliteta odnosa roditelj-dete i podrške koju roditelj pruža detetu), realizovano uz kontinuiranu razmenu unutar Tima oko deteta.
Planiranje podrške detetu i porodici u vrtiću	<ol style="list-style-type: none"> Sastanak Tima oko deteta u cilju analize podataka sa praćenja deteta tokom adaptacije. Kreiranje Plana podrške detetu i porodici u vrtiću (pogledati Plan podrške detetu i porodici).
Realizacija Plana podrške detetu i porodici u vrtiću	<ol style="list-style-type: none"> Implementacija Plana podrške detetu i porodici i praćenje njegove realizacije (pogledati Plan podrške detetu i porodici).
Evaluacija Plana podrške detetu i porodici u vrtiću	<ol style="list-style-type: none"> Evaluacija Plana podrške detetu i porodici u vrtiću (pogledati Plan podrške detetu i porodici).

⁴⁷ Detaljniji plan tranzicije, kao i koraka koji prethode izradi plana tranzicije prikazan je u prilogima 1 i 4.

Primer tranzicije deteta iz porodice u vrtić: podrška detetu kroz fleksibilan Plan tranzicije

Dete sa smetnjama u razvoju je na uzrastu od 2,5 god. sredinom 2017. godine prvi put upisano u vrtić. Planirano je da u procesu tranzicije iz porodice ka vrtiću ono prvo bude uključeno u razvojnu grupu, da bi nakon procesa adaptacije otpočela tranzicija iz razvojne u vaspitnu grupu. Međutim, dete i porodica su zbog specifične medikamentozne terapije imali potrebu za prilagođavanjem vremenske organizacije vrtića i dolaskom u vrtić tek u vreme ručka. Ustanova u tom trenutku nije imala razvijen fleksibilan pristup vremenskoj organizaciji uključivanja deteta, te nisu mogli da izađu u susret porodici. To je doprinelo da, iako su razvijene druge strategije uključivanja (informisali su se o porodičnom kontekstu, uključili vaspitače iz redovne (vaspitne) grupe kako bi tranzicija iz razvojne u tu grupu bila nesmetana), porodica veoma brzo odustane od uključivanja.

Naredne godine (kada su se desile određene promene u pravcu razvijanja inkluzivne kulture na nivou ustanove pošto je već izvesno vreme bila uključena u projekat *Podrška unapređenju kvaliteta vaspitno-obrazovnog rada sa decom sa smetnjama u razvoju*), dete je opet upisano u vrtić, ali je ovoga puta Tim oko deteta kreirao Plan tranzicije koji je podrazumevao fleksibilnu vremensku organizaciju. Dete sada redovno pohađa vrtić.

Primer tranzicije deteta iz porodice u vrtić: podrška detetu kroz partnerstvo sa drugim stručnjacima i organizacijama

Primer partnerstva sa stručnjacima i organizacijama van vrtića nalazimo u procesu polaska devojčice sa smetnjama u razvoju u vrtić, tokom kojeg su praktičari prepoznali poverenje koje je porodica izgradila sa stručnjacima (logopedskim savetovalištem) koji su do tada radili sa detetom. Na predlog praktičara uspostavljen je kontakt (preko roditelja) sa logopedom kod koga dete odlazi na individualne tretmane.

Proces razmene informacija posredstvom roditelja imao je dvostruki značaj:

- 1) praktičari iz vrtića i logoped iz savetovališta su razmenili informacije o njihovim pristupima u radu i stekli uvid u to koliko su oni slični/različiti;**
- 2) roditelji su imali priliku da steknu uvid u to šta je praktičarima iz vrtića, ali i logopedu važno u radu sa njihovim detetom, koja pitanja jedni drugima postavljaju i koji su odgovori na ta pitanja.**

U narednom periodu, u okviru Plana podrške detetu i porodici, planirane su međusobne posete praktičara i logopeda kako bi saradnja bila intenzivirana i kako bi se napravio Jedinostveni plan podrške –podrške u okiru koje će ciljevi na kojima rade vaspitači, roditelji i drugi stručnjaci iz institucija lokalne zajednice biti usaglašeni i usklađeni.

Plan tranzicije deteta u okviru vrtića

Situacije u kojima je *dete u vrtiću*, a postoji potreba za kreiranjem različitih oblika podrške detetu i porodici mogu biti raznovrsne:

- tranzicija iz jaslene u vrtićku grupu,**
- tranzicija deteta iz razvojne u vaspitnu grupu,**
- prepoznavanje potrebe za dodatnom podrškom nakon izvesnog perioda boravka deteta u vaspitnoj grupi,**
- tranzicija deteta iz vrtića u školu.**

Da bi se te tranzicije odvijale na način koji je u najboljem interesu deteta, neophodno je da predškolske ustanove i vrtići imaju razvijene procedure evaluacije Plana podrške detetu i porodici. Ukoliko se prilikom evaluacije pokaže važnim da se definišu novi oblici podrške za dete i porodicu koji podrazumevaju uključivanje/isključivanje osoba koje pružaju podršku, uključivanje u novu/veću vršnjačku grupu/promenu prostora i/ili vaspiti-

tača, onda se kreira Plan tranzicije koji prethodi realizaciji novih vidova podrške. Koraci u izradi Plana tranzicije su:

- sastanak Tima oko deteta sa ciljem analize dosadašnjeg rada i dobiti od uključivanja novog oblika podrške za dete;
- sastanak deteta i porodice sa novim pružaocima podrške i/ili poseta novom prostoru ili grupi sa ciljem upoznavanja — ukoliko se dete uključuje u već postojeću vršnjačku grupu, Plan tranzicije podrazumeva i pripremu grupe;
- adaptacioni period — uspostavljanje odnosa sa novim pružaocem podrške detetu/vršnjačkom grupom (ukoliko novi planirani oblik podrške podrazumeva rad sa stručnjakom kog dete ne poznaje).

Primeri koji slede preuzeti su iz vrtića u kojima je implementiran model za uključivanje dece sa smetnjama u razvoju u sistem PVO. Prvi primer govori o Planu tranzicije u jednom vrtiću, koji predstavlja definisanje osnovnih koraka i procedura u tranziciji (kako pri uključivanju deteta u vrtić, tako i u toku njegovog boravka u vrtiću), o kojima treba voditi računa kako bi proces tranzicije bio u najboljem interesu deteta. Postojanje eksplicitiranih procedura za podršku detetu i porodici u periodu tranzicije, po mišljenju praktičara, vodi jasnijim očekivanjima svih učesnika u procesu, podizanju svesti o ulozi i odgovornostima različitih učesnika. Važno je da postoji tim u vrtiću koji bi bio usmeren na podržavanje tranzicije.

Koraci u tranziciji: primer iz vrtića

Pre upisa deteta u vrtić, praktičari iz predškolske ustanove preduzimaju niz koraka kako bi se roditelji i dete upoznali sa vrtićem, programima i načinom rada u njemu:

- Stručni saradnici individualno razgovaraju sa roditeljima dece sa smetnjama u razvoju.
- Stručni saradnici porodici preporučuju posetu vrtiću i dogovaraju termin posete.

- Zaposleni u vrtiću se organizuju tako da je jasno ko dočekuje roditelje i informiše ih o vrtiću.
- Zaposleni u vrtiću pokazuju roditeljima i deci prostor vrtića, upoznaju roditelje sa načinom rada i režimom dana.

Nakon upisa deteta u vrtić:

- Organizuje se zajednički susret roditelja sve novoupisane dece kako bi se upoznali sa zaposlenima, načinom rada i prostorom.
- Pored zajedničkog susreta za sve roditelje (na koje se roditelji dece koja su upisana u razvojnu grupu često ne odazovu) planiran je i individualni susret sa roditeljima dece sa smetnjama u razvoju kako bi se razmenile informacije koje su važne za osmišljavanje Plana podrške detetu i porodici. Na sastanku učestvuju roditelji, defektolog-vaspitač, vaspitač i stručni saradnici. Razgovara se o sledećim temama: a) samostalnost deteta, b) navike i rutine (kako izgleda jedan tipičan dan deteta kod kuće), c) preferencije i interesovanja, d) snalaženje u različitim situacijama, e) vaspitni stil i postupci roditelja, f) očekivanja roditelja od vrtića.
- Tim praktičara iz vrtića dogovara termin boravka roditelja u grupi, pri čemu se vodi računa da ne bude više od nekoliko roditelja istovremeno.
- Roditelj boravi u grupi sa detetom u periodu adaptacije, posmatra i razmenjuje sa vaspitačem svoje uvide.
- Vaspitač prilagođava okruženje na osnovu informacija dobijenih od roditelja i posmatranja deteta u grupi.

Tranzicija iz razvojne u vaspitnu grupu:

- Deca iz redovne grupe posećuju razvojnu grupu i učestvuju u aktivnostima razvojne grupe.
- Tim praktičara (defektolog-vaspitač, vaspitač i stručni saradnik) informiše roditelje dece iz vaspitnih grupa o uključivanju dece iz razvojne grupe.
- Defektolog-vaspitač ima značajnu ulogu u tranziciji deteta

iz razvojne u redovnu grupu, on je osoba koja je izgradila odnos sa detetom i predstavlja poznatu osobu od poverenja pri prelasku u redovnu grupu. Defektolog-vaspitač usmerava dete na interakciju sa vaspitačem i sa vršnjacima.

- Vaspitač i defektolog-vaspitač timski beleže kako dete reaguje u grupi.
- Ukoliko vrtić pohađa neko ko je poznat detetu sa smetnjama u razvoju, npr. brat, sestra ili prijatelj, pozivaju se u grupu i učestvuju u aktivnostima grupe u koju se uključuje dete sa smetnjama u razvoju.
- U sobu se unose detetu poznati elementi/igračke iz razvojne grupe.
- Iskustvo pokazuje da deca sa smetnjama u razvoju pre razviju osećaj pripadnosti grupi nego njihovi roditelji. Stoga se realizuju radionice sa roditeljima kako bi i oni razvili osećaj pripadnosti vrtiću.

Sledeći primer ukazuje na važnost da se prilikom planiranja tranzicije i plana podrške detetu uvažava i čuje i glas deteta (što je i predviđeno prilikom formiranja Tima oko deteta pošto u njemu učestvuje i dete).

Podrška detetu u Planu tranzicije: uvažavanje perspektive deteta

Primer pružanja različitih načina podrške tokom boravka deteta u vrtiću predstavlja Plan tranzicije deteta iz razvojne u vaspitnu grupu, koji je revidiran uz uvažavanje detetovog „glasa“.

Prema Planu tranzicije bilo je predviđeno da dete iz razvojne grupe pređe u vaspitnu grupu kojoj dete generacijski pripada. Međutim, tokom pripreme procesa tranzicije vaspitači redovne/ vaspitne grupe i defektolozi razvojne grupe pratili su reakcije deteta na promene (promena prostora, uključivanje nove dece i vaspitača) i uvideli su da dete burno reaguje na promene koje iziskuju prelazak u prostore koji su udaljeni od razvojne grupe (planirana vaspitna grupa nalazila se na drugom spratu vrtića).

Promišljanjem o dosadašnjim interakcijama deteta sa okruženjem praktičari su uvideli da vaspitna grupa sa kojom je dete uspostavilo najviše interakcija u prethodnom periodu jeste grupa koja je prostorno najbliža razvojnoj grupi (sa kojom dele toalet ili vaspitači i deca te grupe često borave u razvojnoj grupi, itd.). Ovaj uvid otvorio je pitanje dosadašnjih kriterijuma za uključivanje dece u uzrasno homogene grupe, proširio je svest praktičara o značaju promišljanja o individualnim potrebama svakog deteta i, na kraju, doveo do promene Plana tranzicije iz razvojne u vaspitnu grupu. Praktičari su konsultovali i roditelje deteta kako bi zajedno doneli odluku o promeni Plana tranzicije, pa su se roditelji saglasili sa tim da novi plan doprinosi podršci dobrobiti deteta.

Primer koji sledi govori o važnosti saradnje vrtića i škole kako bi se proces tranzicije od vrtića ka školi odvijao u najboljem interesu deteta.

Značaj partnerstva sa drugim stručnjacima i organizacijama u Planu tranzicije deteta iz vrtića u školu

S obzirom na to da će dečak koji ima cerebralnu paralizu 2019. godine krenuti u školu, Tim oko deteta je smatrao da je neophodno početi sa kreiranjem Plana tranzicije kako bi se u saradnji sa roditeljima odabrala adekvatna škola za specifične razvojne i zdravstvene potrebe koje dete ima. Kako su roditelji predložili određenu specijalnu školu za koju pretpostavljaju da može da odgovori na potrebe njihovog deteta, Tim oko deteta se upustio u proces planiranja aktivnosti koje bi prethodile samoj tranziciji deteta ka školi.

Prvi korak u tom procesu predstavlja uspostavljanje kontakta sa školom, a zatim i poseta školi (od strane vaspitača razvojne i vaspitne grupe, stručnih saradnika vrtića i roditelja) kako bi razmenili sve značajne informacije i sagledali adekvatnost izbora škole.

Paralelno sa tim, Tim oko deteta je uvideo važnost prenošenja informacija o detetu budućoj školi, ali ne samo onih tehničke prirode, već suštinskih informacija o tome kako dete komunicira, kako gradi odnose, koja interesovanja ima, šta voli i šta ne voli, u kojim situacijama burno reaguje, itd. Kako su ove informacije veoma specifične, pa praktičari veruju da ih je teško preneti samo rečima/slovima, oni su otpočeli proces kreiranja dokumenta u vidu interaktivnog portfolija (sa fotografijama, video zapisima, beleškama, produktima aktivnosti i sl.) kojim bi oživelili iskustvo deteta u vrtiću i preneli ga budućim praktičarima sa kojima će dete biti u svakodnevnom kontaktu kada krene u školu.

5. PRAĆENJE I DOKUMENTOVANJE U RAZVIJANJU INKLUZIVNE PRAKSE U DEČJEM VRTIĆU

Šta se prati i dokumentuje?

Deca sa smetnjama u razvoju imaju pravo, kao i sva deca, da se njihov glas čuje i da učestvuju u razvijanju sopstvenih načina i prilika za učenje. Inkluzivna praksa osigurava da deca sa smetnjama u razvoju budu uključena u sve odnose unutar zajednice vrtića kojoj pripadaju.

Kako bismo razumeli razvoj i učenje deteta, praćenje i dokumentovanje se odnosi na:

- mogućnosti, sposobnosti, kapacitete i potencijale deteta — njegove jake strane;
- kako dete gradi značenja;
- načine izražavanja i učešća deteta;
- kvalitet odnosa i interakcija;
- načine pružanja podrške detetu;
- tranziciju (vertikalnu i horizontalnu) i kontinuitet.

„Praćenje kroz dokumentovanje obuhvata praćenje učenja i razvoja deteta i praćenje kako se razvija program.

Svrha praćenja deteta nije procenjivanje njegovih razvojnih mogućnost i postignuća, nego potpunije razumevanje detetovog razvoja i učenja i na osnovu toga pružanje stalne podrške dobrobiti deteta.

Svrha praćenja razvijanja programa je kontinuirano građenje kvaliteta programa predškolskog vaspitanja i obrazovanja”.

Osnove programa predškolskog vaspitanja i obrazovanja — Godine uzleta, 2018.

Dokumentovanje podržava i profesionalno učenje praktičara kroz preispitivanje sopstvene prakse, odnosa moći, pristupa inkluziji i građenju kritičke zajednice praktičara koja ima odgovornost prema promenama i koja čini promene. Dokumentovanje kao podrška profesionalnom učenju praktičara u procesu građenja razumevanja o pitanjima različitosti i pravednosti, inkluziji i diskriminaciji se odnosi na⁴⁸:

- kritičko preispitivanje ličnih stavova i vrednosti u odnosu na različitost, pravednost i inkluziju;
- kritičko preispitivanje stereotipa, predrasuda i diskriminacije;
- preispitivanje i menjanje kulture dečjeg vrtića (atmosfera u ustanovi, odnosi koje grade njeni članovi, pravila — pisana i nepisana, običaji...);
- podršku razvijanju identiteta⁴⁹ i samoprihvatanja deteta u dečjem vrtiću;
- procenu fizičkog okruženja kako bismo se uverili da ono podržava uključenost i smisleno učešće;
- podršku porodici i različite oblike saradnje sa porodicom, kao i smisleno učešće porodice;
- kvalitet odnosa (između praktičara i dece, između praktičara unutar vrtića, između roditelja i praktičara, između vrtića i lokalne zajednice);

⁴⁸ Prilagođeno iz: Diversity, Equality and Inclusion Charter and Guidelines for Early Childhood Care and Education, 2016.

⁴⁹ „Za formiranje identiteta važno je poštovanje jedinstvenog identiteta koji deca stiču rođenjem i njihove uloge u izgradnji i rekonstrukciji ličnog značenja u okviru kulturoloških konteksta u kojima žive. Identitet obuhvata mnogo više od pukog ličnog razvoja deteta, on je povezan sa širim društvenim pitanjima i procesima društvene uključenosti ili isključenosti. Formiranje ličnog identiteta je povezano i sa detetovim grupnim identitetom, koji je neposredno povezan sa porodicom i zajednicom, kao što su na primer zajednica slabovidnih, zajednica gluvonemih, itd. Svest o identitetu podrazumeva formiranje individualnog identiteta, kao i sticanje svesti o razlikama drugih. Smisleni pristup i poštovanje različitosti podržavaju decu da i sama prepoznaju i poštuju različitost. U svemu navedenom značajnu ulogu imaju i roditelji, praktičari u sistemu PVO, kao i društvo u celini. Inkluzivne politike i prakse prepoznaju ovaj problem i proaktivno se trude da se ovakvi izazovi ne ignorišu, već da se rešavaju kroz pružanje podrške razvoju ličnog i grupnog identiteta dece.” (Diversity, Equality and Inclusion Charter and Guidelines for Early Childhood Care and Education, Minister for Children and Youth Affairs, 2016).

- stručno usavršavanje — građenja razumevanja o pitanjima različitosti, pravednosti i inkluzije;
- javno delovanje i aktivizam u zajednici kroz
 - promovisanje različitosti, pravednosti i inkluzije u radu sa decom i njihovim porodicama;
 - promovisanje ravnopravnog pristupa i smislenog učešća sve dece koja su u dečjem vrtiću/predškolskoj ustanovi.

Zašto je važno praćenje i dokumentovanje?

Dokumentovanje reflektuje sposobnost vaspitača da verbalizuje i vizualizuje perspektivu deteta, prepozna dispozicije⁵⁰ deteta i planira podršku za dete. Takođe, kroz praćenje i dokumentovanje koje se dešava u kontekstu konkretne vaspitno–obrazovne prakse praktičari stvaraju prilike za uključivanje različitih perspektiva (vaspitača, defektologa, stručnih saradnika, dece, porodice...), kao i osnovu za dalje učenje.

Pažljivo dokumentovanje i praćenje može unaprediti razumevanje promene koja se uvodi, pomoći praktičarima u razumevanju sopstvenih koncepta i teorija i ojačati sposobnost da razmišljaju o razvijanju promena kroz prizmu refleksivnosti i kritičkog odnosa prema značenjima koja upisuju. Dokumentacija tako postaje proces vizualizacije prave realnosti — socijalna konstrukcija zajednice i vredan dokument sopstvenog učešća u tom procesu. Dokumentacija nam govori o tome kako su tekle konstrukcije značenja, omogućava nam da vidimo, razumemo i pročitalo ono što se dešava u praksi i postaje otvorena za raspravu i promenu.

⁵⁰ Dispozicije za učenje su „obraci učenja” (ponašanja, mišljenja i interakcija), zasnovani na istrajnosti, radoznalosti, saradnji i preuzimanju odgovornosti. Izražavajući određenu dispoziciju za učenje, dete pokazuje ono što voli da radi i pri tome pronalazi strategiju kako to da radi. Na taj način dete gradi jedinstven obrazac ponašanja, mišljenja i interakcija. Podrška dispoziciji koju pruža vaspitač odnosi se na stvaranje uslova i podsticanje deteta da izraženi obrazac koristi, usklađuje i menja u drugačijem kontekstu i u novim situacijama (Carr, 2012, prema: Krnjaja, Pavlović Breneselovi, 2017).

Kako možemo da pratimo i dokumentujemo?

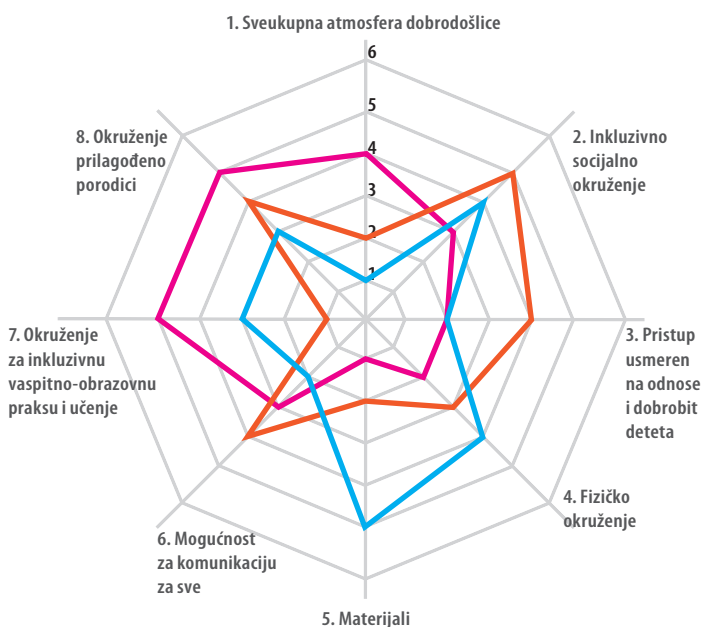
Razvijanje inkluzivne prakse

U razvijanju inkluzivne prakse u dečjem vrtiću praktičari mogu krenuti od analize inkluzivnosti okruženja u vrtiću/predškolskoj ustanovi postavljajući pitanja:

- Šta sve jednu sredinu/vrtić čini inkluzivnim?
- Koje su to karakteristike fizičkog okruženja, vaspitno-obrazovne prakse i odnosa za koje možemo da kažemo da podstiču uključivanje i učešće sve dece i koji doprinose da se deca osećaju sigurno, bezbedno i prihvaćeno u toj sredini?

Jedan od načina na koji praktičari mogu doći do odgovora o tome koliko je njihov vrtić inkluzivan jeste tehnika Pauk dijagram (Prilog 2).

Pauk dijagram (*spider diagram*) je tehnika pomoću koje se koncepti i ideje vizuelno organizuju. Koristi prostornu organizaciju, boju i slike. U centru kruga se nalazi glavna tema od koje se odvajaju sve podteme koje se odnose na kvalitetnu inkluzivnu praksu u dečjem vrtiću (na taj način dijagram počinje da liči na paukovu mrežu).

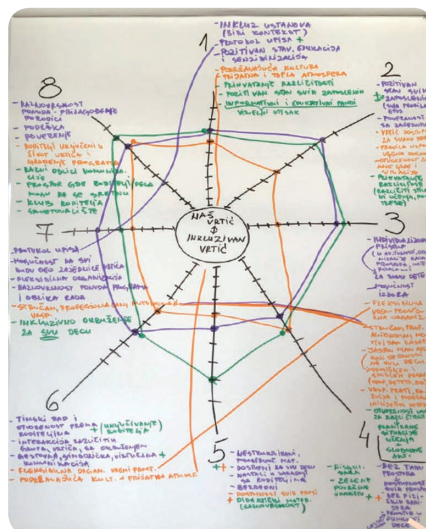
Prilikom kreiranja dijagrama, praktičari prave nove veze, što dovodi do rekonstruisanja postojećih razumevanja i ko konstruisanja zajedničkog razumevanja inkluzivne prakse u dečjem vrtiću. Rizomska organizacija dijagrama, za razliku od linearnih predstavljanja, je bliska strukturi naših neuronskih struktura mozga; na taj način se obezbeđuje potencijal za razumevanje konkretnog obrazovnog konteksta, jer se bazira na samovođenom učenju kroz refleksiju sa drugima.

Pauk dijagram je prepoznat prilikom pilotiranja modela u jednom od vrtića kao smislen način dokumentovanja i praćenja razvijanja inkluzivne prakse dečjeg vrtića. Praktičari su u timovima procenjivali sopstvenu vaspitno-obrazovnu praksu ocenama od 1 do 10 za svaku od navedenih oblasti:

1. Sveukupna atmosfera dobrodošlice
2. Inkluzivno socijalno okruženje
3. Pristup usmeren na odnose i dobrobit deteta
4. Fizičko okruženje prilagođeno detetu
5. Materijali za svu decu
6. Mogućnosti za komunikaciju za sve
7. Okruženje za inkluzivnu vaspitno-obrazovnu praksu i učenje
8. Okruženje prilagođeno porodici

Nakon toga su razgovarali o načinu na koji su određenim kriterijumima dodeljivali određeni rang/ocenu.

Slika 2. Zajednički Pauk dijagram za tri vrtića

Oblasti koje su dobile najniže ocene bila su polazišta praktičarima u sva tri vrtića za uvođenje promena u praksu tako što su:

- formirani istraživački timovi okupljeni oko zajedničkog problema,
- definisana polazna istraživačka pitanja,
- razrađen predlog promena koje žele uneti u praksu/okruženje,
- dokumentovan proces istraživanja u Dnevniku učenja tima vrtića.

Dnevnik učenja (Prilog 6) predstavlja beleške praktičara o procesu istraživanja sopstvene prakse, efektima podrške koje osmišljavaju u svom radu i planovima za dalje uvođenje raznovrsnih oblika podrške za porodicu, određeno dete ili više dece čija različitost ukazuje na nedovoljnu inkluzivnost postojeće prakse. Dnevnik učenja prati korake u osmišljavanju i pružanju podrške detetu i/ili porodici, izazove prilikom realizacije određenih vidova podrške unutar svakog od tih koraka i promene u planu u skladu sa potrebama deteta ili porodice. Tokom izrade dnevnika praktičari opisuju i dokumentuju sve faze kroz koje su prošli u propitivanju prakse u odnosu na određeno dete i izazove sa kojima se ono ili njegova porodica suočavaju u aktuelnoj vaspitno-obrazovnoj praksi, a na koje praktičari pokušavaju da odgovore promenama koje uvode u okruženje, način komunikacije sa detetom, porodicama, lokalnom zajednicom, način rada sa decom.

Slika 3. Primer iz Dnevnika učenja tima praktičara

Istraživačko pitanje:

Pokretačko pitanje je – da li smo učinili sve što smo u mogućnosti da se dete S. oseća dovoljno dobro u grupi pripremno predškolskog programa, u koju se uključuje sa defektologom – vaspitačem (i sa asistentom u pratnji). Tokom prethodne godine dete S se iz razvojne grupe uključivao u tadašnju pp grupu, S. na osnovu mišljenja IRK ove godine je nanovo upisan u razvojnu grupu, a uključuje se u sadašnju pripremnopredškolsku grupu, koja je za S nova sredina (deca i novi vaspitači)

Pretpostavka je da će se S. osećati dobro u grupi i da će još više se angažovati, ukoliko se prostor u pripremnopredškolskoj grupi opleni pomoćnim i didaktičkim sredstvima, kao i ukoliko se aktivnosti organizuju tako da se deca obraćaju detetu na različite načine. Takođe, odgovor na prethodno postavljeno pitanje – „da li smo učinili sve“, podrazumeva da se sistematično razmotri „sve“ što je učinjeno u toku prve polovine septembra kao i da „svi članovi tima za podršku imaju uvid u do sada preduzete korake.

Istraživačko pitanje:

Kako treba obogatiti prostor pripremnopredškolske grupe i osmisлити zajedničke aktivnosti sa predškolicima da se S. u grupi oseća prijatno, prihvaćeno i da bude angažovan.?

Pauk dijagram, takođe, predstavlja i dobru polaznu osnovu za analizu okruženja u vrtiću. **Smernice za analizu okruženja u vrtiću** (Prilog 5) predstavljaju osnovu za zajednički rad praktičara na primeni, praćenju i dokumentovanju Modela za uključivanje dece sa smetnjama u razvoju u sistem predškolskog vaspitanja i obrazovanja. Razumevanje konteksta je preduslov za planiranje unapređivanja kapaciteta vrtića i predškolske ustanove za uključivanje i učešće dece sa smetnjama u razvoju. Smernice za analizu okruženja se odnose na analizu inkluzivnosti fizičkog okruženja i analizu prakse.

Protokol za analizu inkluzivnosti fizičkog okruženja (Prilog 3) organizovan je tako da odgovara na četiri pitanja:

1. Na koji način fizičko okruženje omogućava detetu da prepozna da i on/ona tu pripada?
2. Na koji način fizičko okruženje omogućava detetu da komunicira i sarađuje sa vršnjacima i sa odraslima?

3. Kako fizičko okruženje omogućava detetu da istražuje i da stvara?
4. Kako fizičko okruženje omogućava detetu da razvija samostalnost?

Pomoću **liste za analizu prakse**⁵¹ (Prilog 5) praktičari mogu da analiziraju dobijene podatke praćenja planirane akcije i promišljaju o tome šta treba promeniti u praksi da bi se detetu pružila podrška. Praktičari preispituju različite dimenzije konteksta dovodeći ih u vezu sa dobrobiti i uključenošću deteta, što predstavlja osnovu za pružanje podrške. Primer jedne analize nalazi se u Tabeli 1.

Tabela 1. Primer dokumentovanja tima praktičara — lista za analizu

Kontekst	Analiza
Okruženje	<p>Nenamenski je prostor, u prostorima grupnih soba su formirani statični centri interesovanja. Materijali su dostupni deci, ali je raznovrsnost materijala diktirana prostorom. Deci je data mogućnost menjanja i biranja prostora. Fizički prostor nije personalizovan, ali po potrebi dete bira samoinicijativno drugu sobu, zbog materijala, mirnijih aktivnosti, manjeg prostora.</p> <p>Tokom projekta izvršene su intervencije u sredin za učenje tako što je u srednjoj grupi struktuirana prostorna celina za osamljivanje („skrivalica”) u cilju podrške pripadnosti detetu koje se uključuje iz razvojne u vršnjačku grupu; međutim, ubrzo se došlo do zaključka da taj prostor ujedno treba/ mogu da koriste sva deca. Kako bi ova prostorna celina bila i mesto koje poziva na istraživanje, potrebno je još promisliti o unošenju raznovrsnih materijala. U predškolskoj grupi se pristupilo premeštanju ležibega iz prostora razvojne u prostor predškolske grupe.</p>

⁵¹ Preuzeto i prilagođeno iz: Krnjaja, Ž. i Pavlović Breneselović, D. (2017). *Kaleidoskop: Projektni pristup učenju*. Beograd: Institut za pedagogiju i andragogiju. Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu.

**Atmosfera
u grupi**

Vrednosti: uvažavanje različitosti, poštovanje inicijative dece i dečjih interesovanja. Mogu se uočiti u interakcijama dece i odraslih: pružanje podrške detetu i odraslih detetu. Vidljive su u socijalnim interakcijama: sva deca učestvuju u aktivnostima, imaju slobodu da pitaju, izražavaju osećanja, daju predloge. Promovišu se kroz različite tematske aktivnosti u koje su uključeni roditelji, i to na nivou celog vrtića. Prikazane su preko dečjih iskaza, pisanih iskaza, postera, umetničkih slika, grupnih panoa. Uglavnom se promoviše vršnjačko učenje.

Promena je u osveščivanju značaja grupnog portfolija kao dokumenta koji je veoma važan izvor informacija za roditelje.

Inicijativa dece

Pružanje mogućnosti izbora deci remećeno je rigidnim režimom dana. Sva deca učestvuju u aktivnostima ponuđenim i planiranim, a po potrebi detetu se daje drugi izbor. U većini grupa pravila se donose u dogovoru sa decom.

Sigurno okruženje se gradi tako što saradnik na preventivi insistira na ograničenjima. U toku je preispitivanje u vezi sa tim koja su ograničenja zaista neminovna u smislu bezbednosti dece, a koliko su proizvod subjektivnih tumačenja, te smo u tu svrhu učinili svima dostupnu kontrolnu listu Ministarstva zdravlja koja reguliše sanitarni nadzor u predškolskim ustanovama.

Odnos vaspitača

Vaspitač nastoji da se dete oseća dobro, gradi atmosferu u kojoj dete može da pita, može da se požali, da očekuje da će mu vaspitač pomoći, traži ili zahteva („uglavnom” — kako kod koga i kako kada).

Prepoznatljive, uočljive rutine: užina u trpezariji, silazak niz stepenice jednom stranom.

Ostvarene su promene u smislu samorefleksije i njene primene u svakodnevnoj praksi u cilju boljeg planiranja rada i funkcionisanja deteta, posebno u domenu uvažavanja obrazovnog potencijala svakodnevnih rutina.

Profesionalni razvoj i stručno usavršavanje

Kao odrasle osobe mi smo pod uticajem sopstvenih vrednosnih merila i stavova. Naši životni uslovi utiču na sve što radimo, kao i na ono što mi slimo da je važno. Sposobnost kritičkog preispitivanja sopstvenih stavova od suštinskog je značaja za smisleno angažovanje u pogledu građenja zajedničkog razumevanja koncepata različitosti, višestrukih identiteta i pravednosti. Ona predstavlja ključnu komponentu ukoliko želimo da postanemo refleksivni i inkluzivni praktičari u sistemu PVO.

Istraživanje sopstvenih stavova nije lako, ali je od suštinske važnosti da se i sami otvoreno suočimo sa različitostima. Svi imamo drugačija iskustva sa različitostima, kao i sopstvene stavove prema njima, što je posledica procesa učenja i načina na koji se odnosimo prema različitostima u sopstvenom životu. Stvaranje prostora za istraživanje sopstvenih stavova prema različitosti može dovesti do pozitivnih otkrića i profesionalnog jačanja. Ovakvi naponi mogu otvoriti puteve za prihvatanje različitosti u odnosu sa decom. Način na koji odrasla osoba pristupa različitosti svakako će imati uticaj na decu i na to kako ona vide i doživljavaju svet oko sebe.

Preispitivanje sopstvenih stavova i sistema vrednosti je u osnovi preispitivanja i menjanja prakse u dečjem vrtiću. Promena prakse u odnosu na različitost, pravednost i inkluziju podrazumeva:

1. kritičko preispitivanje sopstvenih stavova i sistema vrednosti, kao i načina na koje naši stavovi utiču na decu;
2. stalno razmatranje izazova sa kojim se mi sami, ali i svi drugi susreću u ovoj oblasti;
3. preispitivanje sopstvene prakse — promišljanje o novim načinima i pristupima u razvijanju prakse kroz razmene u zajedničkom promišljanju i kontekstu prakse dečjeg vrtića;

4. otvorenost za razmenjivanje iskustava kolega — stalno preispitivanje i revidiranje procesa pravednosti i inkluzije, kao i učenje na osnovu sopstvenog preispitivanja (kritička refleksivna praksa).⁵²

„Pokretači” kritičkog preispitivanja mogu biti perspektive drugih učesnika — kolega, dece, roditelja, kao i drugih stručnjaka o inkluziji i kvalitetnoj inkluzivnoj praksi dečjeg vrtića.

Dnevnik učenja (Prilog 6), kao jedan od načina praćenja i dokumentovanja razvijanja inkluzivne prakse, predstavlja i vrstu lične profesionalne priče praktičara koja je i polazna osnova za samorefleksiju i unapređenje sopstvene profesionalne prakse. Dnevnik učenja počinje od preispitivanja praktičara kao individue — osveščivanja ličnih uverenja, vrednosti i principa koji daju moć implicitnoj pedagogiji da oblikuje praksu.

Tabela 2. Primer iz Dnevnika učenja tima praktičara

Uvodna izjava — definisanje vrednosti i uverenja	Vrednosti: potpuna prihvaćenost, poštovanje, uključenost u razvijanje saradničkih odnosa, tolerancija, ljubav, ravnopravnost
Problem/oblast istraživanja i istraživačka pitanja	Kako će korišćenje prostora bez prepreka sa raznovrsnim prirodnim materijalima uticati na kvalitetniju uključenost dece sa smetnjama u razvoju i invaliditetom u grupne aktivnosti?
Samorefleksija	<p>Timski rad je doprineo da steknemo sigurnost, slobodno dajemo predloge za promene, da se više fokusiramo na decu i slobodno razvijamo program.</p> <p>Osećamo se kompetentnije i prija nam promena, nastavljamo dalje da razvijamo program.</p> <p>Pedagog: „Dobro se osećam, jer radim svoj posao, zajedno sa vaspitačima učestvujem u promenama i kreiranju programa koji u fokusu imaju dete”.</p>

⁵² Preuzeto i prilagođeno iz: *Diversity, Equality and Inclusion Charter and Guidelines for Early Childhood Care and Education*, Minister for Children and Youth Affairs, 2016.

Refleksija na proces istraživanja i planiranja narednih koraka

Formiranje vrta na terasi i istraživačkog kutka u sobi doprinelo je da deca koja se iz razvojne grupe uključuju u vaspitnu više učestvuju u grupnim aktivnostima, da aktivnosti u kojima učestvuju duže traju, da budu slobodnija i opuštenija, kao i da koriste prostore koje do sada nisu.

Kolegama bi savetovali da se suoče sa izazovom kad im se ukaže prilika, jer će mnogo naučiti i osnažiti se i lično i profesionalno; važno je samo da ne razvijaju otpor prema promenama.

Foto-novela⁵³ (Prilog 8), kratka priča učesnika zajednice o nekom događaju, prikazuje proces refleksivnog preispitivanja i opisuje iskustva učesnika u određenoj situaciji. Prepoznaje se kao specifična, refleksivna fotografija koja opravdava izreku da „slika vredi 1.000 reči”. U osmišljavanju i kreiranju foto-novele mogu se kombinovati različiti mediji — fotografija, tekstualni baloni iznad postavljenih fotografija učesnika, digitalno sekvencioniranje, itd., ali i pisani tekst kao način simboličkog i narativnog predstavljanja procesa refleksije o određenoj situaciji koja je dovela do promene. Foto-novela traga za trenucima koji poput dnevnika podsećaju da je svaka zapitanost put ka promeni, a da su zabeleške takvih trenutaka ideje koje pokreću druge na preispitivanje sopstvenih moći transformacije prakse.

Ona može da posluži kao snažan artefakt koji promoviše kvalitetno inkluzivno vaspitanje. Kroz nju praktičari teže da predstave značaj/koncept inkluzije i/ili da pošalju snažnu poruku. Ona istovremeno pokreće razmenu mišljenja među praktičarima, podstiče preispitivanje stavova i sopstvene prakse, prepoznavanje principa i vrednosti i podstiče diskusiju.

⁵³ Kirova, A. (2008). Fotonovela as a research tool in image-based participatory research with immigrant children. *International Journal of Qualitative Methods*, 7(2), 35.

Slika 4.
Primer foto-novele

Vinjeta (Prilog 7) je način praćenja i dokumentovanja procesa refleksije praktičara vezano za promene u praksi. Na specifičan način uz vrlo malo reči vinjeta može jasno da opiše događaj, situacije, splet okolnosti. Kroz slikovit prikaz ona ukazuje na faze koje su dovele do promene prakse. Može na jednostavan način da doprinese i prepoznavanju doprinosa svakog člana zajednice, ukaže na uzajamnost u odnosu i njihov zajednički rad koji je doprineo procesu promene. Pruža uvid u suštinu promena pristupa u kontekstu vaspitno-obrazovne prakse, način preispitivanja kvaliteta, vrednosti i principa koji se promovisu u praksi, značaj osetljivih pitanja koja su vodila praktičare u istraživanju prakse i unapređivanju kvaliteta pružanja podrške u radu sa decom i porodicama.

Vinjeta koju su praktičari primenjivali tokom primene Modela u praksi opisuje događaje koji su obeležili njihov zajednički rad na primeni modela, a koji su ih naveli na promišljanja i preispitivanja sopstvene prakse.

Kako do
promene?

Kako ćemo
to uraditi?

Ko će preuzeti
i koje
odgovornosti?

Na početku

Znamo koje nas
vrednosti vode u
našem radu

Zajedno planiramo,
razmenjujemo
i intenzivnije
sarađujemo

Sada

Slika 5. Primer Vinjete

Razvoj i učenje deteta

U praćenju razvoja i učenja deteta vaspitač se posebno fokusira na to šta deca misle, šta mogu i umeju, kako razumeju i osećaju, da bi se na osnovu jakih strana dece podržali njihovi „razvijajući“ kapaciteti. Praćenjem se ostvaruje uvid u to kako dete učestvuje u programu i na osnovu toga se promišlja o daljoj podršci detetu⁵⁴.

Za praćenje i dokumentovanje razvoja i učenja deteta sa smetnjama u razvoju, prepoznavanje dispozicija i planiranje podrške vaspitači mogu da koriste **Priče za učenje** (Prilog 9). Priče za učenje mogu da integrišu više perspektiva o ponašanju deteta u različitim okruženjima (porodičnom, vrtičkom i sl.). Kroz Priče za učenje vaspitač prati razvoj dispozicija (radost, saradnja, istrajnost i odgovornost) dece sa smetnjama u razvoju i, u odnosu na to, planira podršku detetu. Roditelji ili staratelji, kao i ostale značajne osobe u detetovom odrastanju, mogu da ukažu na navike i interesovanja koje ono ispoljava u porodičnom okruženju, sredini u kojoj se kreće. Priča uvek govori o jakim stranama deteta.

Priča za učenje nastaje iz određene situacije/akcije/postupka u — **dete razrešava neki problem, otkriva stvari i istražuje ih na nov način, posvećeno je nekoj aktivnosti ili izražava radost i zadovoljstvo zbog svog učešća u aktivnosti u kojoj pokazuje svoje jake strane.** To nije bilo koja situacija planiranog učenja, igre ili rutine u kojoj dete učestvuje, niti situacija koju vaspitač unapred odredi za posmatranje. Zbog toga Priča za učenje pretpostavlja profesionalnu osetljivost vaspitača za situacije koje imaju posebno značenje za dete i razvoj njegovih dispozicija za učenje⁵⁵.

⁵⁴ Preuzeto i prilagođeno iz: Krnjaja, Ž. i Pavlović Breneselović, D. (2017). *Kaleidoskop: Projektni pristup učenju*. Beograd: Institut za pedagogiju i andragogiju, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu.

⁵⁵ Krnjaja, Ž. i Pavlović Breneselović, D. (2017). *Kaleidoskop: Projektni pristup učenju*. Beograd: Institut za pedagogiju i andragogiju, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu.

U Pričama za učenje vaspitači i stručni saradnici su, umesto zajedničke zabeleške deteta i odraslog, polazili od situacije koju su prepoznavali kao značajnu i važnu za dete sa smetnjama u razvoju — nastojali su da razumeju i analiziraju vezu sa dispozicijama i daju predlog dalje podrške. Ovakav način bio je uslovljen situacijom da deca još uvek minimalno koriste govor u komunikaciji sa odraslima i vaspitačima ili ne poseduju verbalni izraz. U Pričama za učenje dokumentovali su šta dete voli da radi i koje strategije je otkrilo da bi nešto uradilo. Na osnovu prepoznatih dispozicija vaspitači su planirali dalju podršku detetu.

Slika 6. Primer jedne Priče za učenje

Priča o učenju;
INTERFON
Dete DM, septembar 2018

Dispozicije za učenje:

- ~ razvija posebna umeća ili specifična znanja
- ~ istražuje različite identitete („biti neko drugi“)
- ~ koristi različite načine za izražavanje svojih ideja
- ~ ponovo predstavlja istu ideju i iskustvo koristeći druge načine izražavanja (crtež, slika, pokret itd.)
- ~ istražuje nove situacije
- ~ inicira ideje kojima se proširuje istraživanje
- ~ istražuje različite vrste pismenosti
- ~ razvija bliska prijateljstva
- ~ prihvata i uvažava različitosti
- ~ radi zajedno sa vršnjacima na zadatku
- ~ dogovara se i pregovara sa drugima u aktivnostima i igri
- ~ konstruktivno rešava konflikt
- ~ raduje se i svom doprinosu i doprinosu drugih
- ~ prihvata pomoć drugih, sledi instrukcije
- ~ preuzima rizik isprobavajući nove stvari
- ~ pokazuje istrajnost u rešavanju problema (ne odustaje lako)
- ~ konstruktivno se odnosi prema greškama
- ~ pokazuje posvećenost u određenim aktivnostima
- ~ prilagođava se i uživa u promeni, u iznenađenju ili neizvesnosti
- ~ traži alternativne načine prilikom rešavanja problema
- ~ ume da brine o sebi
- ~ preuzima ličnu odgovornost u grupi (preuzima inicijativu, daje instrukcije, traži angažovanje drugih)
- ~ pokazuje brigu za druge
- ~ uvažava pravila
- ~ predlaže akcije u kojima se brine o okruženju
- ~ prepoznaje pravednost u određenim situacijama i spremno je da se odupre nepravdi

Opis: primetili smo da DM značajno obraća pažnju na zvuk interfona. Nakon podrške i podsticaja DM je naučio da pritiska dugme interfona, otvara vrata i shvati smisao ove radnje.

ISKAZ DETETA

Podrška:

Verbalizacija:
objašnjavanje svake sekvence radnje, fizičko omogućavanje da pritisne dugme na interfonu. Pohvala.
Podrška u uviđanju veze između otvaranje vrata i ulaska dece i roditelja

Pitanja za refleksiju

- Koje strategije koristimo u podsticanju i građenju inkluzivne prakse u dečjem vrtiću?
- Kako podstičemo i „izazivamo“ praktičare da promišljaju o okruženju, sopstvenom iskustvu i svakodnevnom životu u vrtiću?
- Kako planiramo vreme za kritičku refleksiju? Za sebe? Sa drugima? Za druge?
- U kojoj meri kroz svoju praksu reflektujem vrednosti i principe inkluzije?
- U kojoj meri prostor u kojem radim uvažava dete u njegovoj različitosti?
- Na koji način primećujem razlike među decom i kako oblikujem praksu u skladu sa svojim zapažanjima?
- Na koji način okruženje koje sam kreirao pomaže deci da uvažavaju različitosti koje postoje u svima nama? Da li ih okruženje u kojem borave priprema za suživot sa različitim ljudima u društvu?
- Kako pratimo proces tranzicije? Kako znamo da je tranzicija uspešna?
- U kojoj meri su deca uključena u učenje i imaju mogućnost da pronađu odgovarajući, stimulativni nivo izazova?
- Kako naša praksa podržava dispozicije za učenje?
- U kojoj meri je naš pristup inkluzivan za svu decu ili više podržava neku decu? Kako možemo da pružimo „iznijansiran“ pristup tranziciji koji uvažava svako dete?
- Na koje načine saznajemo, razumevamo i uvažavamo kulturu dece i njihovih porodica kada se uključe u novo okruženje? Na koji način nam priče dece i porodica mogu biti resurs da razumemo njihova iskustva i sagledamo njihove uspehe? Na osnovu čega biram način na koji ću da pratim i dokumentujem različite dimenzije inkluzivne prakse?

Novi početak

A na kraju svakog kraja uvek je jedan novi početak.

(D. Radović)

Vrtić kao prostor demokratske i inkluzivne prakse znači:

- uvažavanje prava sve dece na obrazovanje kroz inkluzivnu praksu u dečjem vrtiću kojom se uvažava rodna, kulturna, zdravstvena i svaka druga različitost, razvija osetljivost na diskriminaciju (rodnu, kulturnu, socijalnu, nacionalnu...), a posebna pažnja posvećuje uključivanju dece iz osetljivih grupa.

Vrtić kao prostor refleksivne prakse podrazumeva:

- razvijanje odnosa među vaspitačima, stručnim saradnicima, saradnicima i svim drugim zaposlenima, zasnovanih na poverenju, uvažavanju, razmeni i uzajamnoj podršci.

Osnove programa predškolskog vaspitanja i obrazovanja — Godine uzleta, 2018.

Razvoj vrtića kao prostora inkluzivne prakse podrazumeva kontinuirani proces preispitivanja, razumevanja i razvoja. Ovaj proces se istovremeno odvija kroz učešće različitih aktera i utiče na njihovo učešće.

Primena modela je pokazala da razvoj inkluzivnog vrtića ne može i ne treba da bude stvar jednog vaspitača. Uspešno uključivanje dece sa smetnjama u razvoju se uvek zasniva na konstruktivnim odnosima među različitim akterima koji su okupljeni oko istog cilja — obezbeđivanja dobrobiti deteta. U okviru primene modela ovaj proces je građen kroz dva osnovna principa.

Prvi princip jeste induktivni pristup razvoju podrške dece sa smetnjama u razvoju — on podrazumeva da vaspitači pođu od rešavanja problema koji oni prepoznaju u cilju obezbeđivanja uključivanja i učešća specifičnog deteta.

Šta su problemi sa kojima se suočavamo u praksi?

Kroz rad na primeni Modela praktičari su formulisali probleme na kojima smo zajedno radili:

- Kako možemo da podržimo razvoj komunikacije između vršnjaka, vaspitača i N.Lj?
- Kako možemo obezbediti veću redovnost pohađanja vrtića od strane E.K.?
- Kako možemo uspostaviti saradnju sa roditeljima Lj.M. da bi se obezbedio kontinuitet vaspitnih praksi i učenja u vrtiću i u porodici?
- Na koje sve načine možemo dokumentovati učenje i razvoj deteta tako da obezbedimo planiranje podrške koja je smisljena za B.H.?

Drugi princip jeste razvoj prakse zasnovan na odnosima koji su se gradili kroz timski rad na problemu i uvažavanje različitih perspektiva. Na ovaj način praktičari su razvijali vlasništvo nad problemom, ali i vlasništvo nad rešenjima problema, restrukturirajući kroz taj proces uloge svakog od aktera. Kroz razmenu i razgovor o problemima i rešenjima praktičari su dolazili do hipoteza koje su zatim proveravali — odnosno postajali su istraživači.

Primer istraživanja

Istraživačko pitanje: Kako možemo obezbediti duži boravak K.S. u redovnoj vaspitnoj grupi?

Opis problema: K.S. se uključuje u redovnu grupu svakodnevno u trajanju od 30 do 60 minuta uz pratnju defektologa-vaspitača. Već nakon 60-ak minuta počinje da pokazuje znake uznemirenosti, udaljava se iz aktivnosti i iz interakcije. Kada se to desi, defektolog-vaspitač odvodi devojčicu u razvojnu grupu.

K.S. postaje uznemirena zbog prekomerne količine stimulacije.

Koraci:

- U radnoj sobi napraviti mirni kutak koji će biti fizički ograđen i sadržati materijale i igračke koji prijaju K.S.
- Uvoditi K.S. u mirni kutak kada se uznemiri uz verbalizaciju i pokazivanje dogovorenog gesta za mirno mesto.

Praćenje i evaluacija:

- Da li se K.S. umiri uvođenjem u mirni kutak?
- Da li počinje da koristi gest za mirni kutak kada joj je potreban?
- Da li se vraća u aktivnost i interakciju nakon vremena provedenog u mirnom kutku?

Razmislite o tome šta Vam predstavlja problem u praksi:

- Sa kojim se problemima, teškoćama ili izazovima suočavam u radu sa decom sa smetnjama u razvoju?
- Šta želim da promenim?

Razmislite šta ste uradili ili šta biste mogli da uradite da rešite problem:

- Da li sam koristio iskustva kolega, primere dobre prakse? Šta su mi bili izvori?
- Koje aktivnosti smo realizovali? Ko je bio uključen u ove aktivnosti? Na koji način?
- Ko su osobe koje su bile pomoć i podrška i u čemu se ta podrška ogledala?
- Kakvi su bili efekti ove aktivnosti?
- Šta mislite, zašto su efekti bili takvi?
- Šta biste još mogli da uradite?

Transformacija razvojnih grupa i uloge defektologa

U procesu promena u vrtićima menjaju se uloga i odgovornosti i razvojnih grupa i defektologa. Kao što su praktičari iz jednog vrtića naveli, ovaj proces transformacije se može opisati kao promena filozofije „od sobe za svako dete ka vrtiću za svako dete.”

Ove promene se dešavaju na različitim dimenzijama:

Kome je namenjen prostor razvojne grupe?

Kako se koriste resursi razvojne grupe?

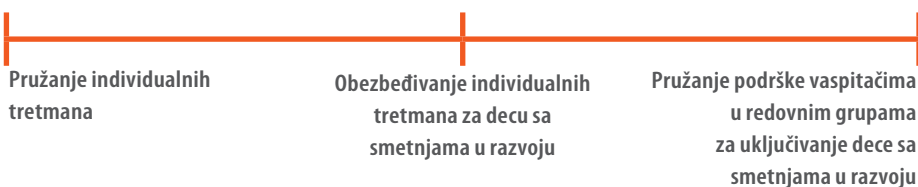
Koja je uloga razvojnih grupa?

Ko je upisan u razvojne grupe?

Koja je uloga defektologa?

Pitanja za refleksiju

- Gde se Vaš vrtić nalazi na gore navedenim dimenzijama?
- Šta vidite kao barijere da se u okviru navedenih dimenzija pomerite korak u desno?
- Kako se mogu prevazići te barijere?
- Šta vidite kao prednosti povećanja značaja uloge razvojnih grupa i defektologa?

Transformacija razvojnih grupa predstavlja složen proces u koji je potrebno uključiti timove praktičara, roditelje i decu i u kojem se kontinuirano radi na upoznavanju i dekonstrukciji stereotipa u odnosu na decu sa smetnjama u razvoju i roditelje, ali i u odnosu na tradicionalno postavljene uloge praktičara (vaspitača, vaspitača-defektologa i stručnih saradnika). To je proces u kojem se dešava promena u: a) načinu na koji praktičari vide svoju ulogu, b) načinu na koji vide ulogu saradnje između različitih praktičara i partnerstva sa roditeljima u podršci detetu, i u c) načinu na koji vide proces razvoja i učenja dece i ulogu razvojne grupe/vrtića u podsticanju tog razvoja.

Promena u načinu na koji praktičari vide svoju ulogu

Put je bio dug i neizvestan. Strahovi, dileme, nedoumice su dominirale tog septembra. Iz uslova sigurnosti izdvojenih razvojnih grupa, gde je bio zastupljen individualni pristup u radu, defektolog je pružao stručnu podršku detetu u uslovima sa ograničenim socijalnim i vršnjačkim podsticajima; razvojne grupe su ušle u vrtić „Istok” u kom su svi bili uplašeni:

Vaspitač — Kako će funkcionisati moja grupa sada kada se uključuju deca sa smetnjama?

Defektolog — Koja je sada moja uloga, kome sam ja podrška, vaspitaču ili detetu?

Roditelji — Da li moje dete ima kvalitetne podsticaje u vrtiću?

Stručni saradnici — Kako obezbediti podršku svima u procesu?

Stručni saradnici

Jedan od ishoda primene Modela u vrtićima bila je i dekonstrukcija tradicionalno definisanih uloga praktičara u pravcu proširivanja njihove uloge. Od početne faze u kojoj se znalo *čija su koja deca*, tj. u kojoj je bilo jasno da se vaspitači-defektolozi bave decom iz razvojnih grupa, dok se drugi vaspitači bave decom iz vaspitnih grupa, došlo se do faze u kojoj su sva deca zajednička i u kojoj su granice između redovne i vaspitne grupe postale mnogo propustljivije nego što su bile na početku. Tome je u najvećoj meri doprinelo preispitivanje sopstvene uloge i kompetencija. Jedan od uvida praktičara bio je i koliko ih strahovi koji su se javili na početku i doživljaj sopstvene nekompetentnosti da pruže adekvatnu podršku detetu sa smetnjama u razvoju (vaspitači iz vaspitnih grupa) sputavaju u procesu uključivanja dece sa smetnjama u razvoju u vaspitne grupe.

„Shvatile smo da mi nismo tu da „lečimo“ dete i da mu pružamo „tretmane“, već da stvorimo uslove da se ono dobro oseća u društvu vršnjaka, da ima priliku da iskaže ono što zna, ume i može, da uči i napreduje svojim tempom. Značajno nam je razumevanje da zapravo male intervencije i promene koje možemo činiti u okviru vaspitne grupe donose značajne i pozitivne efekte“.

Vaspitači

S druge strane, defektolozi-vaspitači su svoju ulogu, koja je bila usmerena na podršku deci sa smetnjama u razvoju, proširili i na podršku vaspitačima kako bi ih osnažili da budu što samostalniji i da planiraju aktivnosti za svu decu u svojoj grupi. Na taj način se uloga defektologa pomera ka savetodavnoj i partnerskoj: defektolog-vaspitač i vaspitač zajedno planiraju aktivnosti sa decom; defektolog-vaspitač je deo grupe koja zajedno sa decom učestvuje u aktivnostima i prati instrukcije vaspitača iz redovne grupe — daje deci do znanja da je vaspitač iz redovne grupe odgovoran za proces.

„Uloga defektologa se menja — defektolog ističe ulogu vaspitača, naglašava detetu da u grupi pratimo vaspitača, usmerava dete na njega i postaje podrška vaspitaču. Pruža vaspitačima informacije o detetu, o tome šta je posmatranjem do sada zapaženo, o snagama i interesovanjima deteta, oblastima u kojima mu je potrebna podrška, zatim upoznaje vaspitače sa informacijama koje su dobijene od roditelja o načinu na koji dete učestvuje u svakodnevnom životu porodice i šireg okruženja, uslugama i podršci koju porodica i dete koriste, kao i resursima porodice i brigama koje porodica ima u pogledu perioda tranzicije. Daje smernice vaspitaču u vezi sa tim šta je važno da prati i posmatra kod deteta, naglašava da se fokusira na detetove snage kako bismo razvijali i unapređivali detetove potencijale”.

Defektolog-vaspitač

Razumevanje uloge tima i partnerstva sa roditeljima u procesu podrške detetu

Proces redefinisiranja svojih uloga bio je praćen i redefinisanjem očekivanja od drugih i razumevanja uloge procesa saradnje. Jedan od ishoda tokom procesa implementacije Modela po mnogim praktičarima je bio razvoj saradničkih odnosa među praktičarima i razumevanje profesionalnih uloga kao komplementarnih.

„Nekad je bio zastupljen individualni pristup u radu; defektolog je pružao stručnu podršku detetu u uslovima sa ograničenim socijalnim i vršnjačkim podsticajima. Sada zajedno sa vaspitačima pratimo rast i razvoj deteta. Specijalni edukator, vaspitač, porodica, vršnjačka grupa, kao i drugi stručnjaci u međusobnom delovanju postaju sigurna, podržavajuća baza za dete kome je potrebna podrška, a kroz te procese se i oni sami razvijaju”.

Defektolog-vaspitač

Uspostavljanje saradnje između različitih praktičara prati i redefinisane odnose sa roditeljima koji se sada prepoznaju kao: a) značajan izvor informacija o detetu, njegovim potrebama, interesovanjima, preferencijama, kompetencijama i sl., b) podrška u procesu izrade Plana tranzicije i podrške detetu, c) partner u procesu realizacije aktivnosti koje su predviđene planovima podrške i d) osobe kojima treba podrška koju mogu i treba da dobiju u vrtiću.

Drugačiji pogled na prirodu učenja i razvoj deteta

Različiti „alati“ za praćenje i dokumentovanje u velikoj meri pomažu praktičarima da se usmere na važne aspekte kako dečjeg, tako i sopstvenog (profesionalnog) procesa učenja i razvoja. Neki od alata poput *Priče* za učenje zahtevaju od praktičara da na osnovu posmatranja deteta razumeju njegove dispozicije i potrebe kako bi efikasnije promišljali o planu podrške za to dete, dok drugi alati poput *foto-novela* ili *Dnevnika učenja* zahtevaju visok nivo samorefleksije i razumevanja sopstvene prakse i profesionalne uloge. Pored toga, korišćenje alata za praćenje i dokumentovanje podrazumeva saradnju praktičara i zajedničko promišljanje o podršci koja bi bila u najboljem interesu deteta.

„Prepoznaju se snage deteta i od njih se kreće... Bavimo se promenama u procesu, potencijalima deteta... Prepoznajemo promenu koja se dogodila umesto da samo izvestimo o aktivnostima...”

Praktičari

„Kroz priče o učenju menjaju se informacije koje vaspitači razmenjuju o deci. U početku je bilo primetno nedovoljno razumevanje interesovanja deteta i dispozicija, koje je kasnije unapređeno i koristi se za planiranje podrške detetu i porodici. Priče za učenje su omogućile da se posmatranje deteta usmeri na dispozicije i da se prepoznaju momenti u kojima su te dispozicije vidljive”.

Iz izveštaja istraživača

Kraj, ili novi početak...

„Sam naziv razvojna grupa postao je suvišan... Svaka grupa je razvojna, jer u vrtiću svako dete treba da raste i razvija se. Više se ne plašimo, nego se radujemo novim saznanjima o tome šta svako od nas može! Promenili smo se. Postali smo bolji ljudi”.

Stručni saradnici

Uključivanje dece sa smetnjama u razvoju u vaspitne grupe dovodi do toga da granice između razvojnih i vaspitnih grupa postaju znatno labavije i da se prostori obeju grupa značajno šire. Razvojne grupe postaju samo još jedan prostor u kom mogu učestvovati ne samo deca sa smetnjama u razvoju, već sva deca koja su uključena u vrtić, a resursi razvojne grupe, kako materijalni, tako i ljudski, počinju da se koriste na nivou vrtića. Od individualnog rada sa detetom u razvojnoj grupi defektolog postepeno preuzima ulogu koja podrazumeva pripremu deteta za uključivanje u redovnu vaspitnu grupu i počinje da podržava vaspitača u izgradnji odnosa, prilagođavanju i podržavanju učešća deteta sa smetnjama u razvoju. Soba razvojne grupe nije više segregirano okruženje u kom izdvojeno borave deca sa smetnjama u razvoju, već prostor koji se može koristiti za osamljivanje ili rad na razvijanju specifičnih veština u manjim grupama koje su heterogene u pogledu kompetencija za određenu veštinu. Interakcija između dece iz različitih grupa postaje svakodnevna, a deca sa smetnjama u razvoju postaju ravnopravni članovi vršnjačke grupe.

„Uz razvojnu grupu svi se razvijamo — i odrasli (roditelji, vaspitači, defektolozi, stručni saradnici, tehničko osoblje) i deca. Postali smo bogatiji za jedno važno iskustvo međusobnog prihvatanja, uključivanja i deljenja. Sada se osećamo dobro, jer su u vrtiću u kome radimo svi vredni, poštovani, cenjeni i brinu jedni o drugima”.

Stručni saradnici

LITERATURA

- Ainscow, M. (2005). Developing inclusive education systems: What are the levers for change? *Journal of Educational Change*, 6(2), 109-124.
- Bronfenbrenner, U., & Morris, P. A. (2006). The Bioecological Model of Human Development. In R. M. Lerner & W. Damon (Eds.), *Handbook of child psychology: Theoretical models of human development*. Hoboken, NJ, US: John Wiley & Sons Inc, pp. 793-828.
- Dunphy, E. (2008). Supporting Early Learning and Development through Formative Assessment: a research paper. Dublin: NCCA.
- Bartolo, P., Björck-Åkesson, P. E., Giné, C. Kyriazopoulou, M. (eds) (2016). *Inclusive Early Childhood Education: An analysis of 32 European examples*. Odense, Denmark: European Agency for Special Needs and Inclusive Education.
- European Commission (2013). *Commission recommendation. Investing in children: Breaking the cycle of disadvantage*. Brussels, Belgium.
- Farkas, E. (2014). *Konceptualizovanje inkluzivnog obrazovanja i njegovo kontekstualizovanje u okviru Misije UNICEF-a — stručni priručnik*. Dečji fond Ujedinjenih nacija (UNICEF).
- Kirova, A. (2008). Fotonovela as a research tool in image-based participatory research with immigrant children. *International Journal of Qualitative Methods*, 7(2), 35.
- Konvencija o pravima deteta* (1989). Službeni list SFRJ — Međunarodni ugovori, br. 15/90; Službeni list SRJ — Međunarodni ugovori, br. 4/96, 2/97.
- Krnjaja, Ž. i Pavlović Breneselović, D. (2017). The justness of preschool education in Serbia: Ensuring equal opportunities = Pravičnost predškolske vzgoje v Srbiji: zagotavljanje enakih možnosti. *Sodobna pedagogika*, vol. 68(134), br. 3, str. 230-246.
- Krnjaja, Ž. i Pavlović Breneselović, D. (2017). *Kaleidoskop: Projektni pristup učenju*. Beograd: Institut za pedagogiju i andragogiju, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu.
- MacNaughton, G. (2003). *Shaping Early Childhood: Learners, Curriculum and Contexts*. Maidenhead: Open University Press.
- Minister for Children and Youth Affairs. (2016). *Diversity, Equality and Inclusion Charter and Guidelines for Early Childhood Care and Education*. Mespil Road. Dublin, Ireland.
- Ministry of Education. (2016). *Kei Tua o te Pae/Assessment for Learning: Early Childhood Exemplars: Inclusive Assessment*. New Zeland, <http://www.education.govt.nz/assets/Documents/Early-Childhood/Kei-Tua-o-te-Pae/ECEBooklet9Full.pdf>

National Scientific Council on the Developing Child (2004). *Young children develop in an environment of relationships. Working Paper No. 1*. Retrieved from <http://www.developingchild.net>

Opšti komentar br. 7 Komiteta Ujedinjenih nacija za prava deteta — primena prava dece u ranom detinjstvu. (2006). UN Committee on the Rights of the Child (CRC).

Opšti komentar br. 9 Komiteta Ujedinjenih nacija za prava deteta — Prava dece sa smetnjama u razvoju. (2006). UN Committee on the Rights of the Child (CRC) <https://www.refworld.org/docid/461b93f72.html>

Opšti komentar na član 24 Konvencije o pravima osoba s invaliditetom. (2014). UN Komitet za prava osoba s invaliditetom.

OECD (2010). *Razumeti mozak: Rođenje nauke o učenju*. Beograd: OECD/Ministarstvo prosvete RS.

Pravilnik o osnovama programa predškolskog vaspitanja i obrazovanja — Osnove programa — Godine uzleta. (2018). Beograd: Službeni glasnik RS/Prosvetni glasnik, broj 16/18.

Pravilnik o bližim uputstvima za utvrđivanje prava na individualni obrazovni plan, njegovu primenu i vrednovanje. (2018). Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja. Beograd: Službeni glasnik RS/Prosvetni glasnik, broj 74/2018.

Reggio Children (2008). *Making Learning Visible: Children as Individual and Group Learners*. (4th ed.), Italy: Reggio Children, Harvard College and the Municipality of Reggio Emilia.

Rinaldi, C. (2008). Documentation and Assessment: What is the Connection? (in) *Reggio Children. Making Learning Visible: Children as Individual and Group Learners*. (4th ed.), Italy: Reggio Children, Harvard College and the Municipality of Reggio Emilia, pp 58-78.

United Nations. (2015). *Transforming our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development*. New York: United Nations.

United Nations. (1989). *United Nations Convention on the Rights of the Child*. New York: United Nations.

Zakon o predškolskom vaspitanju i obrazovanju. (2017). Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja. Beograd: Službeni glasnik RS/Prosvetni glasnik, broj 18/2010 i 101/2017.

PRILOZI

PRILOG 1

Putanje uključivanja deteta i porodice u vrtić⁵⁶

Putanja 1.

Opis konteksta uključivanja i planiranja podrške za dete u vrtiću. Dete sa smetnjama u razvoju u vrtić dolazi iz porodice. Nivo funkcionisanja prepoznat je u sistemu zdravstvene zaštite kroz redovni skrining razvoja. Porodica i dete, pre i/ili paralelno sa uključivanjem u vrtić, koriste usluge van predškolske ustanove (zdravstveni sistem; sistem socijalne zaštite, rana intervencija⁵⁷), koje su objedinjene u Jedinstveni plan podrške za dete i porodicu⁵⁸.

Upućivanje na vrtić može biti deo planirane podrške za dete (planirane od strane zdravstvenog ili sistema socijalne zaštite). Ciljevi uključivanja u vrtić tada, u kontekstu celokupne podrške detetu i porodici, definisani su Jedinstvenim planom podrške za dete i porodicu. Pri uključivanju u vrtić kreira se Plan tranzicije za dete i porodicu (tranzicija iz porodice u vrtić). Plan tranzicije sadrži ciljeve uključivanja u vrtić, odabir programa u koji će dete biti uključeno, način na koji će se dalje realizovati podrška detetu iz ustanova van vrtića (u vrtiću kada god je moguće — u koje vreme, na koji način), ali i načine adaptacije.

Uključivanje u vrtić može biti potreba (usled povratka na posao majke, na primer) ili želja porodice.

⁵⁶ Mihić, I. (2018). *Okvir modela: Uključivanje dece sa smetnjama u razvoju u sistem predškolskog vaspitanja i obrazovanja*. Beograd: UNICEF.

⁵⁷ Sistem usluga rane intervencije se u našoj zemlji još uvek razvija. Rane intervencije (RI) su međuresorne, transdisciplinarne i integrisane usluge i mere kojima se pruža podrška razvoju dece mlađeg uzrasta sa razvojnim odstupanjima, smetnjama, netipičnim ponašanjem, socijalnim i emocionalnim teškoćama i njihovim porodicama, ili dece mlađeg uzrasta kod koje postoji velika verovatnoća da će se javiti odstupanje pre polaska u školu usled pothranjenosti, hronične bolesti ili drugih bioloških ili sredinskih faktora. Usluge RI su namenjene deci od rođenja do tri godine starosti, ali se mogu pružati i deci do šest godina tj. do polaska u osnovnu školu. Ranu intervenciju pruža transdisciplinarni, međuresorni Tim za ranu intervenciju (u daljem tekstu Tim za RI), koji čine profesionalci iz tri sistema (zdravstvenog, sistema predškolskog vaspitanja i obrazovanja i sistema socijalne zaštite) i koji je koordinisan od strane zdravstvenog sistema. Tim za RI pruža podršku porodici kroz kućne posete koje sprovodi primarni pružalac usluge (PPU) i kroz podršku vaspitačima/medicinskim sestrama u slučajevima kada je dete uključeno u PVO.

⁵⁸ U ovom trenutku Jedinstveni plan podrške za dete i porodicu još uvek je u probnoj primeni. Osmišljen je sa ciljem da se za svako dete i porodicu (prema procenjenim potrebama za podrškom i zajednički definisanim ciljevima) kreira objedinjeni plan podrške koji se ostvaruje kroz sva tri sistema (sistem zdravstvene i socijalne zaštite i sistem predškolskog obrazovanja i vaspitanja), a objedinjuje ga zajedno sa porodicom Tim za rane intervencije (gde on postoji), pedijatar ili zdravstveni saradnik (za zdravstveni sistem), odnosno voditelj slučaja (za sistem socijalne zaštite). U tom smislu vrtić može da dobije informacije o svim oblicima podrške koju dete i porodica koriste van vrtića ili pre uključivanja u vrtić, kao i da uspostavi saradnju sa ustanovama koje te oblike podrške realizuju.

Putanja uključivanja i planiranja podrške za dete i porodicu

1. Sastanak porodice i pružalaca usluga podrške detetu i porodici van predškolske ustanove (pedijatar, voditelj slučaja) sa ciljem analize dosadašnjeg rada i funkcije i dobiti od uključivanja deteta u vrtić. Ovaj sastanak iniciraju porodica i koordinator usluga podrške za dete i porodicu i realizuje se van predškolske ustanove.		
Nivo ustanove i vrtića	Aktivnost	Koraci i zadaci u Putanji za dete i porodicu
Pripreme aktivnosti vrtića i ustanove za uključivanje dece sa smetnjama u razvoju i njegove porodice		10. Poseta deteta i porodice vrtiću sa ciljem informisanja o programima koji se realizuju, kao i oblicima rada u vrtiću.
		11. Podnošenje prijave za upis deteta u vrtić — u prijavi roditelj daje informacije o uslugama i oblicima podrške koje dete i porodica koriste van vrtića, kao i ključne informacije o veštinama, snagama, interesovanjima i potrebama za podrškom deteta.
Sastanak Tima za inkluzivno obrazovanje ustanove — izrada Plana ustanove za uključivanje dece sa smetnjama i njihovih porodica u vrtić na nivou ustanove	Planiranje tranzicije, uključivanja i definisanje dodatne podrške detetu u vrtiću	12. Sastanak Tima za inkluzivno obrazovanje ustanove, deteta i porodice — procena resursa koji postoje u vrtiću, odabir načina na koji će dete biti uključeno, analiza potreba deteta za podrškom od strane stručnjaka van vrtića. Ovaj aspekt uključivanja usklađuje se sa ciljevima podrške detetu i porodici iz Jedinstvenog plana za dete i porodicu, kao i sa potrebama i organizacijom vremena porodice. Na ovom sastanku razgovara se i o drugim oblicima podrške koje dete već koristi (a koje realizuju stručnjaci van predškolske ustanove), te o načinima ne koje se može organizovati da se ovi oblici podrške za dete i porodicu realizuju u vrtiću.
		13. Formiranje Tima oko deteta — upoznavanje deteta, porodice i vaspitača; susret Tima oko deteta sa drugim pružiocima podrške detetu van vrtića: analiza podataka o detetu i ciljeva Jedinstvenog plana za dete i porodicu, planiranje adaptacije na vrtić (ukoliko se dete prvi put uključuje u za njega novu grupu, Plan tranzicije u ovoj aktivnosti podrazumeva i pripremu grupe).

Sažetak — ishodi aktivnosti: na nivou ustanove urađena je samevaluacija kapaciteta koje ustanova ima za uključivanje dece sa smetnjama u razvoju i njihovih porodica, kao i planiranje izgradnje novih kapaciteta; na nivou vrtića je urađena samevaluacija kapaciteta koje vrtić ima za uključivanje dece sa smetnjama u razvoju i njihovih porodica, kao i planiranje izgradnje novih kapaciteta; na nivou Putanje za dete i porodicu dete i porodica su posetili vrtić i informisani su o oblicima rada u vrtiću; podneta je prijava za upis deteta; Tim za inkluzivno obrazovanje ustanove se sastao sa detetom i porodicom i definisao način rada sa detetom i porodicom i organizaciju pružanja podrške detetu (od strane stručnjaka van predškolske ustanove) u vrtiću; formiran je Tim oko deteta; Tim oko deteta se sastao sa pružaocima usluga podrške van predškolske ustanove i analizirao dosadašnje podatke o detetu i radu sa detetom; kreiran je plan adaptacije za dete.

Izrada plana adaptacije na nivou ustanove, koji podrazumeva učešće roditelja, sukcesivno uvođenje promena i individualizovan plan za svako dete i porodicu	Uključivanje deteta u vrtić i procena potrebe za podrškom u vrtiću	14. Uključivanje deteta u vrtić (adaptacioni period) realizuje se prema prethodno kreiranom planu adaptacije za dete i porodicu. Podrazumeva opsežno praćenje deteta (sa jasnim indikatorima u domenu aktivnosti i učešća deteta; organizaciju aktivnosti, prostora i strategija uspostavljanja odnosa od strane vaspitača, kvaliteta odnosa roditelj–dete i podrške koju roditelj pruža detetu), koje se realizuje uz kontinuiranu razmenu unutar Tima oko deteta. U praćenju učestvuju svi članovi Tima oko deteta.

Sažetak — ishodi aktivnosti: dete i porodica borave u vrtiću i učestvuju u aktivnostima vršnjačke grupe; prati se dete tokom perioda adaptacije; radi se na uspostavljanju odnosa vaspitač–dete i vaspitač–porodica; svi članovi Tima oko deteta su uključeni u praćenje deteta i njegovo uključivanje u aktivnosti vršnjačke grupe

Na nivou ustanove i vrtića razvijen je Program saradnje sa porodicom koji podrazumeva fleksibilno korišćenje velikog broja različitih oblika saradnje, mogućnost kreiranja individualnog Plana saradnje sa porodicom koji je usmeren na podršku kvalitetnom staranju o detetu	Planiranje podrške detetu i porodicu u vrtiću	15. Sastanak Tima oko deteta — analiza podataka sa praćenja deteta tokom adaptacije.
		16. Kreiranje Plana podrške detetu i porodicu u vrtiću. Ciljevi Plana podrške detetu i porodicu u vrtiću usmereni su na učešće i dobrobit za dete (mere individualizacije) i podršku kvalitetnom staranju o detetu i učešću porodice u pružanju podrške detetu (plan saradnje sa porodicom).

Sažetak — ishodi aktivnosti: Tim oko deteta je analizirao podatke sa praćenja deteta tokom adaptacionog perioda i na osnovu njega kreirao Plan podrške detetu i porodici u vrtiću. Plan podrške detetu i porodici u vrtiću podrazumeva funkcionalne, jasne i merljive ciljeve usmerene na dobrobit i učešće deteta, kao i jasne ciljeve usmerene na podršku kvalitetnom staranju o detetu od strane porodice. U izradi Plana podrške detetu i porodici u vrtiću učestvovali su svi članovi porodice, a saglasnost (pisanu) su dali roditelji deteta. Jezik kojim je pisan Plan i ciljevi u okviru njega je razumljiv porodici; kriterijumi dostizanja ciljeva su razumljivi porodici i ona može da učestvuje u praćenju implementacije plana.

- Realizacija Plana podrške detetu i porodici u vrtiću*
17. Implementacija Plana podrške detetu i porodici i praćenje realizacije Plana podrške detetu i porodici. U ovu aktivnost uključeni su svi članovi Tima oko deteta, a realizuje se kroz praćenje deteta i kontinuirane razmene u okviru Tima oko deteta.
- Informacije sa praćenja deteta i realizacije Plana podrške detetu i porodici u vrtiću integrišu se sa podacima sa praćenja realizacije drugih oblika podrške van vrtića (ove sastanke inicira koordinator usluga podrške detetu i porodici iz Jedinstvenog plana za dete i porodicu, npr. pedijatar ili voditelj slučaja).

- Evalvacija Plana podrške detetu i porodici u vrtiću*
18. Evalvacija Plana podrške detetu i porodici u vrtiću — ovu aktivnost realizuje Tim oko deteta i u njoj učestvuju svi njegovi članovi. Podrazumeva analizu realizacije ciljeva koja integriše perspektive svih članova Tima i obuhvata: analizu postignutih ciljeva, analizu nerealizovanih ciljeva, analizu strategija vaspitača i planiranih oblika podrške, analizu učešća porodice, analizu iskustva deteta, analizu iskustva vršnjačke grupe. Ishod evaluacije može da bude: revizija ciljeva, postavljanje novih ciljeva, definisanje novih oblika podrške; redefinisane oblika učešća porodice; redefinisane načina praćenja i dokumentovanja; redefinisane strategije vaspitača. Saglasnost (pisanu) sa evaluacijom Plana daju roditelji.
- Poseban aspekt evaluacije Plana podrške detetu i porodici u vrtiću tiče se analize celokupnog iskustva planiranja, implementacije i praćenja realizacije ciljeva podrške. Svrha ove analize je prepoznavanje postojećih i potrebnih resursa i kapaciteta koje ustanova ima kako bi pružila kvalitetna iskustva deci sa smetnjama u razvoju i njihovim porodicama. Podaci do kojih se došlo ovom analizom šalju se Timu za inkluzivno obrazovanje ustanove.

Tim za inkluzivno obrazovanje ustanove prikuplja podatke iz analize iskustava realizacija plana podrške deci i porodicama; ove podatke integriše u kontinuiranu procenu kapaciteta i planiranje podizanja kapaciteta za uključivanje dece sa smetnjama u razvoju i njihovih porodica

Sažetak — ishodi aktivnosti: Kreirani Plan podrške detetu i porodici u vrtiću je realizovan, kontinuirano praćen i dokumentovan od strane svih članova Timu oko deteta. Plan podrške detetu i porodici u vrtiću je takođe evaluiran od strane svih članova Timu oko deteta. Rezultat evaluacije može da bude: revizija ciljeva, postavljanje novih ciljeva, definisanje novih oblika podrške, redefinisane načina praćenja i dokumentovanja, strategijska vaspitavanja i/ili učesnika porodice. Analiza celokupnog procesa i iskustava svih članova Timu oko deteta tokom planiranja, realizacije, praćenja i evaluacije Plana podrške detetu i porodici u vrtiću je poslata Timu za inkluzivno obrazovanje ustanove sa ciljem kontinuiranog praćenja i unapređivanja kapaciteta predškolske ustanove i vrtića za uključivanje dece sa smetnjama u razvoju i njihovih porodica.

<p>Predškolska ustanova i vrtići imaju razvijene planove adaptacije koji podrazumevaju individualizovani pristup planiranju i praćenju tranzicije za svako dete u ustanovu, unutar ustanove i iz predškolske ustanove</p>	<p>Plan tranzicije za dete i porodicu ka novim oblicima podrške</p>	<p>19. Ukoliko evaluacija Plana podrške detetu i porodici u vrtiću podrazumeva definisanje novih oblika podrške za dete i porodicu, koji podrazumevaju uključivanje/isključivanje osoba koje pružaju podršku, uključivanje u novu/veću vršnjačku grupu/promenu prostora i/ili vaspitača, kreira se Plan tranzicije prema sledećim koracima:</p> <ul style="list-style-type: none"> - sastanak Timu oko deteta sa ciljem analize dosadašnjeg rada i dobiti od uključivanja novog oblika podrške za dete; - sastanak deteta i porodice sa novim pružiocima podrške i/ili poseta novom prostoru ili grupi sa ciljem upoznavanja; - ukoliko se dete uključuje u već postojeću vršnjačku grupu, Plan tranzicije podrazumeva i pripremu grupe; - adaptacioni period — uspostavljanje odnosa sa novim pružiocem podrške detetu/vršnjačkom grupom (ukoliko novi planirani oblik podrške podrazumeva rad sa stručnjakom kog dete ne poznaje).
--	--	--

Ovako kreirani Plan tranzicije prethodi realizaciji novog vida podrške.

Putanja 2.

Opis konteksta planiranja podrške za dete i porodicu u vrtiću. Pre uspostavljanja sistema usluga rane intervencije i kontinuiranog skrininga razvoja za svako dete u sistemu zdravstvene zaštite, moguće je i da se praćenjem deteta u vrtiću primete potencijalne potrebe za podrškom. O tome vaspitač informiše roditelja i stručne saradnike ustanove, nakon čega se planira podrška za dete i porodicu u vrtiću.

Putanja planiranja podrške za dete i porodicu

Aktivnosti koje prethode planiranju podrške za dete i porodicu u vrtiću	Praćenje deteta	
	6. Redovno praćenje deteta u aktivnostima u vršnjačkoj grupi; prepoznavanje potrebe za podrškom.	7. Porodica je kontinuirano informisana o podacima koje vaspitač ima sa praćenja deteta i kontinuirano informisan o podacima koje vaspitač ima sa praćenja deteta.
Aktivnost	8. Stručni saradnik je kontinuirano informisan o podacima koje vaspitač ima sa praćenja deteta.	
	Nivo ustanove	
Informisanje porodice i formiranje Tima oko deteta	Koraci i zadaci	
	<p>9. Sastanak vaspitača, stručnih saradnika i porodiце: razgovor o podacima sa praćenja deteta i zabrinutosti roditelja, formiranje Tima oko deteta (porodica je upoznata sa ciljem, ulogama i funkcijom Tima oko deteta).</p> <p>10. Tim oko deteta upućuje i povezuje porodicu i Tim sa Razvojnim savetovalištem i/ili drugim ustanovama i organizacijama zdravstvenog i sistema socijalne zaštite, koje mogu pružiti dodatnu podršku detetu i porodici. Upućivanje podrazumeva informisanje o dostupnim oblicima podrške i putanji koju roditelj može da prati u slučaju zabrinutosti za razvoj deteta.</p>	
Informisanje porodice i formiranje Tima oko deteta	<p>Pripreme aktivnosti vrtića i ustanove za uključivanje dece sa smetnjama u razvoju i njegove porodice</p> <p>Sastanak Tima za inkluzivno obrazovanje ustanove — izrada i revizija Plana ustanove za uključivanje dece sa smetnjama i njihovih porodica u vrtić na nivou ustanove</p> <p>Analiza kapaciteta i resursa vrtića za uključivanje dece sa smetnjama u razvoju i njihovih porodica u vrtić</p> <p>Plan uključivanja dece sa smetnjama u razvoju i njihovih porodica u vrtić podrazumeva i kreiranje i kontinuiranu reviziju Mape resursa unutar zajednice, odnosno prepoznavanje ustanova i organizacija koje (unutar zajednice) pružaju podršku deci i porodicama, kao i planiranje i uspostavljanje saradnje sa ovim institucijama. Na taj način, osim saradnje, postiže se i informisanost zaposlenih u vrtićima, pa i mogućnost informisanja porodica od strane svakog vaspitača.</p>	

Tim oko deteta porodicu može da uputi izabranom pedijatru ili direktno u Razvojno savetovalište. Stručnjaci iz zdravstvenog sistema radiće dalje funkcionalnu procenu razvoja deteta i informisati porodicu o daljim koracima (u zavisnosti od potreba deteta).

Vrtić može i treba da zadrži praksu obostranog informisanja i saradnju sa stručnjacima koji rade sa detetom i porodicom van vrtića.

Sažetak — ishodi aktivnosti*: Na osnovu kontinuiranog praćenja deteta vaspitač je prepoznao potrebe za podrškom za dete. O tome je informisan stručni saradnik i, nakon praćenja i analize zabrinutosti roditelja, kao i zajedničke analize podataka sa praćenja (u kom kontinuirano učestvuju i roditelj, i dete, i vaspitač), formiran je Tim oko deteta. Vrtić je porodicu informisao o tome gde i na koji način može da ostvari prava na usluge vezane za podršku detetu i porodici u domenu zdravstvenog i sistema socijalne zaštite.

Praćenje potreba deteta za podrškom i kreiranje Plana podrške detetu i porodici u vrtiću

11. Praćenje deteta sa ciljem procene veština, snaga, interesovanja i potreba za podrškom. Praćenje realizuju svi članovi Tim-a oko deteta.
12. Sastanak Tim-a oko deteta — analiza podataka sa praćenja deteta.
13. Kreiranje Plana podrške detetu i porodici u vrtiću. Ciljevi Plana podrške detetu i porodici u vrtiću usmereni su na učešće i dobrobit za dete (mere individualizacije) i podršku kvalitetnom staranju o detetu i učešću porodice u pružanju podrške detetu (Plan saradnje sa porodicom).

Na nivou ustanove i vrtića razvijen je Program saradnje sa porodicom koji podrazumeva fleksibilno korišćenje velikog broja različitih oblika saradnje, kao i mogućnost kreiranja individualnog Plana saradnje sa porodicom koji je usmeren na podršku kvalitetnom staranju o detetu.

Realizacija Plana podrške detetu i porodici u vrtiću

14. Implementacija Plana podrške detetu i porodici i praćenje realizacije Plana podrške detetu i porodici. U ovu aktivnost uključeni su svi članovi Tim-a oko deteta, a realizuje se kroz praćenje deteta i kontinuirane razmene Tim-a oko deteta.

Informacije sa praćenja deteta i realizacija Plana podrške detetu i porodici u vrtiću integrišu se sa podacima sa praćenja realizacije drugih oblika podrške van vrtića (ove sastanke inicira koordinatorka usluga podrške detetu i porodici iz Jedinstvenog plana podrške za dete i porodicu, npr. pedijatar, stručni saradnik iz doma zdravlja, voditelj slučajeva ili primarni pružalac usluge ranih intervencija gde je taj oblik usluge razvijen).

Evaluacija Plana podrške detetu i porodici u vrtiću

15. Evaluacija Plana podrške detetu i porodici u vrtiću — ovu aktivnost realizuje Tim oko deteta i u njoj učestvuju svi njegovi članovi. Podrazumeva analizu realizacije ciljeva koja integriše perspektive svih članova Tima i obuhvata: analizu postignutih ciljeva, analizu nerealizovanih ciljeva, analizu strategija vaspitača i planiranih oblika podrške, analizu učešća porodice, analizu iskustva deteta, analizu iskustva vršnjačke grupe. Ishod evaluacije može da bude: revizija ciljeva, postavljanje novih ciljeva, definisanje novih oblika podrške; redefinisane oblika učešća porodice; redefinisane načina praćenja i dokumentovanja; redefinisane strategije vaspitača. Saglasnost (pisanu) na evaluaciju plana podrške daju roditelji.

Poseban aspekt evaluacije Plana podrške detetu i porodici u vrtiću tiče se analize celokupnog iskustva planiranja, implementacije i praćenja realizacije ciljeva podrške. Svrha ove analize je prepoznavanje postojećih i potrebnih resursa i kapaciteta koje ustanova ima kako bi pružila kvalitetna iskustva deci sa smetnjama u razvoju i njihovim porodicama. Podaci iz ove analize šalju se Timu za inkluzivno obrazovanje ustanove.

Tim za inkluzivno obrazovanje ustanove prikuplja podatke iz analize iskustava u toku realizacije Plana podrške deci i porodici; ove podatke integriše u kontinuiranu samoprocenu kapaciteta i planiranje podizanja kapaciteta za uključivanje dece sa smetnjama u razvoju i njihovih porodica.

Plan tranzicije za dete i porodicu ka novim oblicima podrške

16. **Ukoliko Evaluacija Plana podrške detetu i porodici u vrtiću podrazumeva definisanje novih oblika podrške za dete i porodicu, koji podrazumevaju uključivanje/isključivanje osoba koje pružaju podršku, uključivanje u novu/veću vršnjačku grupu/promenu prostora i/ili vaspitača, kreira se Plan tranzicije prema sledećim koracima:**
- sastanak Tima oko deteta sa ciljem analize dosadašnjeg rada i dobiti od uključivanja novog oblika podrške za dete;
 - sastanak deteta i porodice sa novim pružaocima podrške i/ili poseta novom prostoru ili grupi sa ciljem upoznavanja;
 - ukoliko se dete uključuje u već postojeću vršnjačku grupu, Plan tranzicije podrazumeva i pripremu grupe;
 - adaptacioni period — uspostavljanje odnosa sa novim pružaocem podrške detetu/vršnjačkom grupom (ukoliko novi planirani oblik podrške podrazumeva rad sa stručnjakom kog dete ne poznaje).

Ovakvo kreirani Plan tranzicije prethodi realizaciji novog vida podrške.

Predškolska ustanova i vrtići imaju razvijene planove adaptacije koji podrazumevaju individualizovani pristup planiranju i praćenju tranzicije za svako dete u ustanovu, unutar ustanove i iz predškolske ustanove.

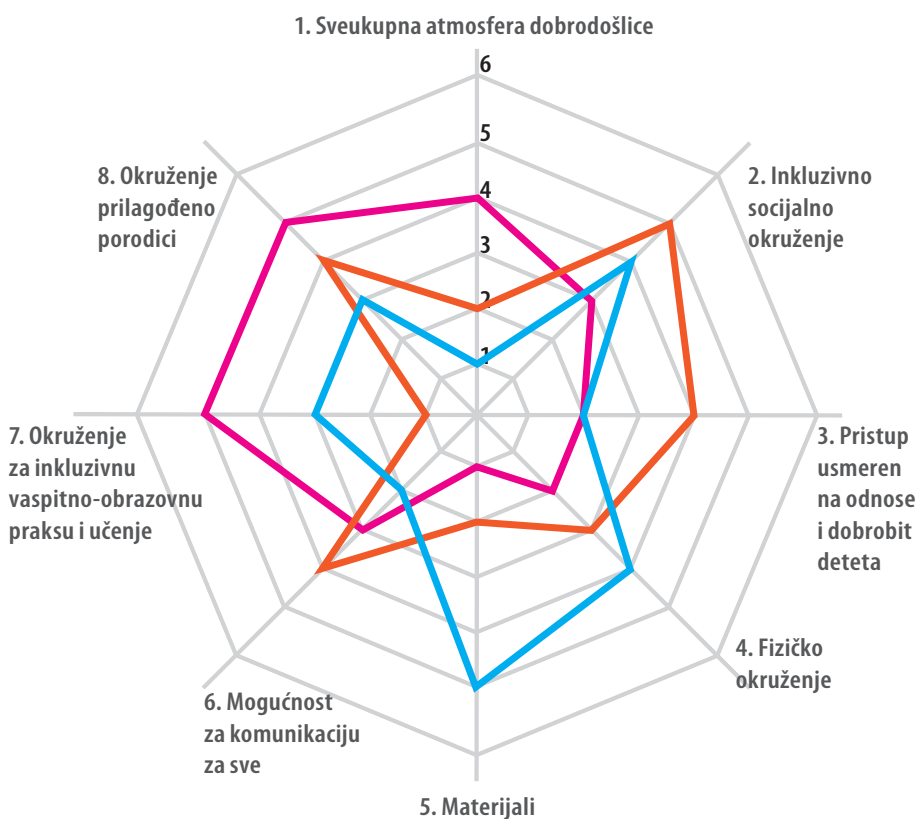
* Očekivani ishodi aktivnosti koje slede u Putanji 2 iste su kao i za odgovarajuće aktivnosti u Putanji 1.

PRILOG 2

Pauk dijagram

Pauk dijagram (*spider diagram*) je tehnika pomoću koje se koncepti i ideje vizuelno organizuju. Koristi prostornu organizaciju, boju i slike. U centru kruga se nalazi glavna tema od koje se odvajaju sve podteme koje se odnose na kvalitetnu inkluzivnu praksu u dečjem vrtiću (na taj način dijagram počinje da liči na paukovu mrežu).

Prilikom kreiranja dijagrama, praktičari prave nove veze, što dovodi do rekonstruisanja postojećih razumevanja i ko konstruisanja zajedničkog razumevanja inkluzivne prakse u dečjem vrtiću. Rizomska organizacija dijagrama, za razliku od linearnih predstavljanja, bliska je strukturi neuronskih struktura mozga — na taj način obezbeđuje potencijal za razumevanje konkretnog obrazovnog konteksta, jer se bazira na samovođenom učenju kroz refleksiju sa drugima.

PRILOG 3

Protokol za analizu inkluzivnosti fizičkog okruženja

Protokol predstavlja vodič za analizu fizičkog okruženja. Istovremeno, analizirajući i promišljajući o fizičkom okruženju u koje će biti uključeno dete sa smetnjama u razvoju, mogu se dobiti ideje o tome kako ga restrukturirati i obogatiti na način da doprinosi razvoju dobrobiti deteta.

Ovaj protokol je namenjen za zajedničku upotrebu svih vas koji ste uključeni u planiranje i pružanje podrške uključivanju i učešću deteta. Vaš prvi zadatak jeste da se upoznate sa detetom, sa njegovim/njenim interesovanjima, snagama i potrebama za podrškom, a zatim da, koristeći Protokol, zajednički analizirate u kojoj meri je fizičko okruženje pristupačno i podržavajuće za to konkretno dete.

U nastavku su data pitanja o različitim aspektima fizičkog okruženja. Ova lista ne teži da bude iscrpna. Stoga budite slobodni ne samo da koristite, već i da razvijate Protokol — preformulišite, dodajte, izbrišite.

Potrudite se da, kad god je to smisleno, opišete u čemu se ogleda određeni aspekt fizičkog okruženja, da navedete konkretan primer, bilo da je podstičući ili ograničavajući. Vaši primeri će pomoći drugim praktičarima da razvijaju fizičko okruženje u svojim vaspitnim grupama, vrtićima, predškolskim ustanovama — da prepoznaju gde su barijere učešću dece i kako se mogu otkloniti.

Protokol je organizovan tako da odgovara na četiri pitanja:

1. Da li fizičko okruženje omogućava detetu da prepozna da i on/ona tu pripada?
2. Da li fizičko okruženje omogućava detetu da komunicira i sarađuje sa vršnjacima i sa odraslima?
3. Da li fizičko okruženje omogućava detetu da istražuje i da stvara?
4. Da li fizičko okruženje omogućava detetu da razvija samostalnost?

Ime deteta: _____

Datum popunjavanja: _____

1. Da li fizičko okruženje omogućava detetu da prepozna da i on/ona tu pripada?

Aspekt fizičkog okruženja	Da	Ne	Beleške/Primeri
1.1. Svako dete može u radnoj sobi da pronađe svoje ime, fotografiju ili crtež.	☐	☐	
1.2. Svako dete može u radnoj sobi da pronađe produkt kulture iz koje dolazi.	☐	☐	
1.3. Svako dete može u radnoj sobi da pronađe nešto čime voli da se igra ili da se zabavlja.	☐	☐	
1.4. Svako dete može u knjigama i didaktičkim materijalima da pronađe nešto lepo o grupi kojoj pripada.	☐	☐	
1.5. Svako dete može u radnoj sobi da pronađe neki primer sopstvenog uspeha.	☐	☐	
Nešto drugo:	☐	☐	
Nešto drugo:	☐	☐	

2. Da li fizičko okruženje omogućava detetu da komunicira i sarađuje sa vršnjacima i odraslima?

Aspekt fizičkog okruženja	Da	Ne	Beleške/Primeri
2.1. Prostor je organizovan tako da pruža mogućnost deci da rade zajedno i sarađuju.	☐	☐	
Nešto drugo:	☐	☐	
Nešto drugo:	☐	☐	

3. Da li fizičko okruženje omogućava detetu da istražuje i da stvara?

Aspekt fizičkog okruženja	Da	Ne	Beleške/Primeri
3.1. Prostor je organizovan tako da omogućava deci da se igraju sama, u paru ili u manjim grupama.	☐	☐	

3.2. Postoji mnoštvo nestrukturiranog i polustrukturiranog materijala, različiti likovni materijali, rekviziti, koji mogu da se koriste na različite načine i koji omogućavaju različite načine izražavanja.	☐	☐	
3.3. Postoje različiti senzorni materijali i materijali kojima se podržavaju senzorne aktivnosti i praktična manipulacija (npr. stiropor, glina, zvučne igračke).	☐	☐	
3.4. Postoji mnoštvo realnih i autentičnih predmeta i materijala koji odražavaju realni život dece, porodice i vaspitača (npr. šerpa, četka za kosu).	☐	☐	
3.5. Postoje materijali i produkti kojima se podržava razvoj rane pismenosti (štampani materijali, plakati, knjige i slikovnice, mape, šeme, različite vrste pravljenih kalendara i skala, grafički simboli...).	☐	☐	
Nešto drugo:	☐	☐	
Nešto drugo:	☐	☐	
4. Da li fizičko okruženje omogućava detetu da razvija samostalnost?			
Aspekt fizičkog okruženja	Da	Ne	Beleške/Primeri
4.1. Fizički prostor je bezbedan.	☐	☐	
4.2. U prostoriji ima dovoljno prostora za nesputano kretanje dece i pomeranje materijala i igračaka (npr. vožnja kamiona).	☐	☐	
4.3. Igračke, didaktički materijali i oprema su lako dostupni svoj deci.	☐	☐	
4.4. Prostorije (npr. toaleti) i delovi prostorije (npr. ormarići) su jasno označeni i verbalno i slikovno.	☐	☐	
4.5. Raspored rutina je prikazan na takav način da je razumljiv svoj deci.	☐	☐	
Nešto drugo:	☐	☐	
Nešto drugo:	☐	☐	

Zajednička refleksija

- 1. Razmislite šta su aspekti okruženja koji podržavaju učešće deteta.**
- 2. Razmislite i navedite aspekte okruženja koji ograničavaju učešće deteta.**
- 3. Koje promene planirate da napravite u fizičkom okruženju u naredna dva meseca kako biste podržali učešće deteta?**

Analizu uradili:

PRILOG 4

Podrška tranziciji, uključivanju i učešću dece sa smetnjama u razvoju u redovnim vaspitnim grupama

Smernice za praktičare

Ključni pojmovi⁵⁹

Tranzicija predstavlja sled koraka u planiranju uvođenja novog oblika podrške ili novog oblika rada u koji se uključuju dete i porodica. Za vrtić to podrazumeva planiranje kako vertikalnih tranzicija (uključivanje u vrtić; tranzicija ka školi), tako i horizontalnih tranzicija (tranzicije unutar predškolske ustanove: iz poludnevnog ili dodatnog ka celodnevnom boravku; iz jaslenih u mlađu vaspitnu grupu; u pripremni predškolski program; iz oblika podrške koji podrazumevaju rad 1:1 ili u manjoj grupi vršnjaka ka oblicima podrške koji se realizuju u redovnoj vršnjačkoj grupi; iz oblika podrške koji podrazumevaju direktan rad sa detetom u grupi vršnjaka ka oblicima podrške koji se realizuju samo uz podršku vaspitača). Planiranje tranzicija za dete i porodicu ima za cilj obezbeđivanje kontinuiteta i koherentnosti iskustava podrške i uslova i okruženja učenja i razvoja deteta. Na taj način, kreiranjem jasnih putanja za dete i porodicu, doprinosi se postizanju očekivanih dugotrajnih ciljeva vezanih za dobrobit deteta.

Plan tranzicije se kreira pre uključivanja u novi oblik rada ili podrške detetu i porodici i to onoliko ranije da može da omogućiti:

1. analizu dotadašnjih oblika rada, iskustava deteta i drugih učesnika, ostvarenih ciljeva podrške i daljih potreba deteta, kao i dobiti koje dete i porodica mogu da imaju od novog oblika rada ili novog oblika podrške;
2. upoznavanje deteta i porodice sa novim praktičarima koji će raditi sa njima, prostora u kom će se raditi, načina na koji će se raditi; razumevanje načina na koji će novi oblik rada ili oblik podrške doprineti postizanju dugoročnih ciljeva za dete;
3. razmenu informacija sa novim praktičarem koji će raditi sa detetom i porodicom o detetu i njegovoj porodici, oblicima podrške koji su bili pružani, prethodnim iskustvima u radu sa detetom i porodicom; postavljanje ciljeva podrške detetu i porodici u okviru novog oblika rada ili novog oblika podrške;

⁵⁹ Preuzeto iz dokumenta: Uključivanje dece sa smetnjama u razvoju u sistem predškolskog vaspitanja i obrazovanja: Putanje uključivanja deteta i porodice u vrtić

4. postavljanje ciljeva i koraka (tranzicionih tačaka) u tranziciji; definisanje učešća porodice u tranziciji; priprema i organizacija grupe, prostora i ritma dana u vršnjačkoj grupi u koju se dete i porodica uključuju.

U planiranju svake tranzicije za dete učestvuju i detetova porodica. Oni iskazuju svoje prioritete i želje za dete, daju svoju perspektivu dobiti deteta i dobiti porodice od dosadašnjeg rada sa njima i očekivanja od novih oblika rada i podrške.

Podrška tranziciji

1. Prikupljanje i analiziranje podataka

Da bismo mogli da planiramo podršku tranziciji deteta u novu grupu, program ili okruženje, neophodno je da prvo upoznamo dete, ali i resurse koji nam stoje na raspolaganju kako u porodici, tako i u vrtiću i široj zajednici.

Stoga proces planiranja podrške započinje prikupljanjem podataka o trenutnom nivou funkcionisanja deteta, kontekstu u kom dete živi, kao i oblicima i vrsti podrške koju dete i porodica koriste.

U ovom koraku prikupljate podatke iz različitih izvora o različitim aspektima funkcionisanja deteta, kao i o funkcionisanju deteta u različitim okruženjima.

Osim što članovi porodice učestvuju u svim fazama planiranja, primene i vrednovanja mera podrške, oni su istovremeno i značajan izvor informacija o detetu. S obzirom na to da je ovo najčešće početak saradnje porodice i vaspitača, značajno je već od početka pokazati roditeljima da ste otvoreni da ih čujete i da uvažavate njihovo znanje o detetu i roditeljske kompetencije koje su razvijali kroz odrastanje deteta.

Ko izrađuje Plan podrške tranziciji deteta?

Tim koji čine dete, roditelji/staratelji deteta, vaspitač koji sa detetom radi i stručni saradnik i/ili saradnik. Pored njih, član Tima može biti i osoba koja dobro poznaje dete/podrođu i/ili ima kompetencije značajne za podršku tranziciji deteta u redovnu vaspitnu grupu. Iako je naglasak na timskom planiranju, pružanju, praćenju i vrednovanju podrške, neophodno je da Tim ima koordinatora koji će biti odgovoran za iniciranje sastanaka i aktivnosti Tima. Preporuka je da koordinatorska grupa bude vaspitač u redovnoj grupi.

Kada se počinje sa izradom Plana podrške tranziciji?

Što je ranije moguće.

Koje su faze u izradi Plana podrške tranziciji?

1. Prikupljanje i analiziranje podataka o aktuelnom nivou funkcionisanja deteta, kontekstu u kom odrasta i podršci i uslugama koju dete i porodica koriste.
2. Izrada pedagoškog profila deteta.
3. Definisanje mera podrške tranziciji i uključivanju deteta u redovnu razvojnu grupu (šta, koliko često, u kom trajanju, ko?) i očekivanih ishoda.
4. Primena i praćenje planiranih mera podrške.
5. Evaluacija Plana podrške tranziciji.

Pre susreta sa detetom i porodicom zapišite osnovne informacije o programu koje želite da podelite sa porodicom ili na koje želite da ih podsetite, ali i teme o kojima biste voleli da porazgovarate sa njima. Preporuka je da prvi susret bude posvećen razgovoru o snagama i interesovanjima deteta, oblastima u kojima mu je potrebna podrška, zatim upoznavanju sa načinom na koji dete učestvuje u svakodnevnom životu porodice i šireg okruženja, uslugama i podršci koju porodica i dete koriste, kao i resursima porodice i brigama koje porodica ima u pogledu perioda tranzicije.

U razgovoru sa članovima porodice možete koristiti neka od sledećih pitanja, pri čemu uvek težite da koristite lično ime deteta:

- Kako izgleda jedan tipičan dan Vašeg deteta?
- Šta on/ona najviše voli da radi/u kojim aktivnostima uživa?
- Ko su osobe za koje je on/ona najviše vezan/a?
- Koji jezik dominantno koristite u porodici?
- Na koje sve načine dete komunicira sa drugima (odraslima ili vršnjacima)?
- Da li dete prati usmena uputstva?
- Koje strategije su Vam se do sada pokazale kao uspešne u podsticanju komunikacije?
- Da li ima priliku da se igra sa vršnjacima? Ako da, kako se najčešće odvija igra?
- Kako najčešće reaguje na nove situacije?
- Šta mu/joj najčešće pomaže da se prilagodi novoj situaciji?
- Da li ima nešto što ga/je plaši ili uznemirava? Ako da, šta bi to bilo?
- Kako je/ga najčešće umirite kada je uznemireno?
- Da li može samostalno da opere ruke, koristi toalet, oblači se, jede? Ukoliko ne, kakva podrška mu/joj je potrebna u obavljanju ovih aktivnosti?
- Da li mu/joj je potrebna podrška u kretanju? Ako da, objasnite koja vrsta podrške.
- Šta su Vaše brige kada govorimo o polasku u vrtić?
- Da li je Vaše dete uključeno u neke usluge izvan vrtića? Ako da, u čemu se sastoji i koliko često se odigravaju?
- Šta biste istakli kao snage i resurse Vaše porodice?
- Šta biste još podelili sa mnom što bi mi pomoglo da bolje upoznam Vaše dete?

Preporučujemo da zajedno sa roditeljima/starateljima i detetom posetite radnu sobu u kojoj ćete raditi kako bi se dete upoznalo sa prostorom u prisustvu značajnih drugih, ali i kako biste od roditelja dobili sugestije u pogledu prilagođavanja okruženja. Zapišite i kako je teklo uspostavljanje kontakta sa detetom.

Zajedno sa roditeljima/starateljima definišite listu pružaoca podrške detetu i porodici izvan vrtića, sa kojima bi bilo poželjno da organizujete sastanak kako biste dobili dodatne informacije koje će pomoći u planiranju adekvatne podrške.

Vodite računa da su informacije i dokumentacija koju dobijete od roditelja/staratelja poverljive, te da ih možete deliti sa drugima samo uz pisanu saglasnost roditelja/staratelja i u najboljem interesu deteta.

2. Izrada pedagoškog profila deteta

U narednom koraku Tim na osnovu prikupljenih podataka priprema pedagoški profil u okviru kog ističe snage i interesovanja deteta, oblasti u kojima je detetu potrebna dodatna podrška i kapacitete porodice.

3. Definisanje mera podrške tranziciji i uključivanju deteta u redovnu razvojnu grupu i očekivanih ishoda

Dugoročni cilj pružanja podrške jeste uspešno uključivanje deteta u za njega novu vršnjačku grupu. Stoga, nakon što ste upoznali snage i interesovanja deteta, ali i oblasti u kojima je detetu potrebna dodatna podrška, razmislite na šta je potrebno da obratite pažnju pri planiranju podrške.

Da li je radna soba organizovana tako da se dete može kretati po njoj? Da li su didaktički materijali i igračke tako organizovani da su dostupni detetu? Da li postoje neke aktivnosti ili rutine u kojima će detetovo puno učešće biti otežano? Da li je igralište organizovano tako da se dete može kretati po njemu? Koju vrstu podrške i prilagođavanja je potrebno obezbediti da bi dete moglo da učestvuje u životu grupe? Koju vrstu podrške mogu pružiti članovi porodice, drugi zaposleni u vrtiću, pružaoci usluga izvan vrtića?

Razmislite zajedno sa ostalim članovima Tima koje aktivnosti pripreme je potrebno realizovati pre uključivanja, na koji način ćete podržati uključivanje i adaptaciju deteta i kako ćete pratiti i vrednovati podršku detetu.

Na primer, pre uključivanja vaspitač može pripremiti album sa fotografijama koji će prikazivati zgradu vrtića, dvorište, ulaz u vrtić, hodnike, radnu sobu, osoblje koje će raditi sa detetom, neke tipične aktivnosti u vrtiću, kako bi roditelji/staratelji kod kuće mogli sa detetom prolaziti kroz ove fotografije i upoznavati se sa okruženjem u vrtiću.

Tokom uključivanja vaspitač sa ostatkom Tima može pažljivo da isplanira na koje sve načine će poželeti dobrodošlicu detetu (na primer, puštanjem njegove/njene

omiljene pesme na početku dana). Ili, Tim može proceniti da će biti najbolje ako počnu sa postepenim uključivanjem (nekoliko sati tokom dana ili nekoliko dana nedeljno) ili pak sa uključivanjem uz delimično prisustvo roditelja ili specijalnog pedagoga u jednom delu dana.

Pored toga, razmislite o pripremi vršnjačke grupe u koju se dete uključuje, kao i o informisanju roditelja dece iz Vaše grupe.

Plan, osim opisa podrške, jasno definiše ko pruža podršku, koliko često, u kom trajanju i na koji način se prate efekti podrške.

Plan podrške tranziciji mora biti prihvaćen od strane roditelja/staratelja kako bi se započelo sa njegovom primenom. Ukoliko roditelj/staratelj odbije predloženi plan, to je poziv da sa roditeljima/starateljima razgovarate o aspektima plana koje smatraju neprihvatljivim, te da zajedno nađete rešenje koje će iz perspektive svih članova Tima biti u najboljem interesu deteta.

4. Primena i praćenje planiranih mera podrške

Tokom ovog perioda postoji kontinuirana komunikacija između članova Tima o primeni planiranih mera podrške i adaptaciji deteta. Ukoliko primetite da neke od planiranih mera podrške ne daju očekivane rezultate, članovi Tima se mogu saglasiti da izmene aktivnosti podrške ili da prekinu sa primenom te konkretne mere podrške.

5. Evaluacija Plana podrške tranziciji

Nakon planiranog perioda tranzicije i uključivanja u grupu, Tim evaluira plan podrške tranziciji. Evaluacija se zasniva na razgovoru članova Tima o ostvarenim rezultatima, efektivnosti primenjenih mera podrške, faktorima koji podstiču ili ograničavaju uključivanje i učešće deteta, kao i o narednim koracima. Uvidi do kojih tokom ovog procesa dolazi Tim predstavljaju značajne informacije za planiranje podrške detetu i porodici.

Šta su komponente uspešne tranzicije?

- Roditelji/staratelji su uključeni u sve faze planiranja i odlučivanja.
- Plan podrške tranziciji se oslanja na raznovrsne podatke o funkcionisanju deteta, kapacitetima porodice i uslugama koje koriste dete i porodica.
- Plan podrške tranziciji je razvijen dovoljno rano.
- Plan podrške tranziciji uključuje aktivnosti podrške pre i tokom uključivanja deteta u vršnjačku grupu.
- Plan podrške tranziciji uključuje i pripremu vršnjačke grupe za uključivanje deteta sa smetnjama u razvoju.
- Odgovornosti članova Tima su jasno definisane i poznate svima.

PRILOG 5

Lista za analizu⁶⁰

Pomoću Liste za analizu praktičari analiziraju podatke dobijene tokom praćenja planirane akcije i promišljaju o tome šta treba promeniti u praksi da bi se detetu pružila podrška. Praktičari preispituju različite dimenzije konteksta dovodeći ih u vezu sa dobrobiti i uključenošću deteta, što predstavlja osnovu za pružanje podrške.

Kontekst	Analizirajte detaljnije
OKRUŽENJE Koliko je okruženje podsticajno?	Strukturu prostora u sobi i u vrtiću Dostupnost materijala U kojoj meri postoje mogućnosti za raznovrsne aktivnosti deteta tokom dana? Kako postojeći prostor utiče na komunikaciju između dece, dece i odraslih, odraslih?
ATMOSFERA U GRUPI U kojoj meri deca osećaju da su prihvaćena i da pripadaju grupi?	Kako je uređen unutrašnji prostor? Kakav utisak ostavlja prostor? Koliko je prostor personalizovan? Kako se podstiču pozitivni odnosi u grupi? Koje vrednosti se neguju u dečjem vrtiću? Kako su one vidljive u prostoru? Kako se ističu i čine dostupnim svim učesnicima u vrtiću? Kako se promovišu vrednosti koje se neguju u dečjem vrtiću? Vrste i funkcije vizuelnih produkata — koji simboli i poruke se koriste? U kojim situacijama? Koje vrednosti se njima podržavaju?
INICIJATIVA DECE Koliko slobode deca imaju?	U kojoj meri deca imaju mogućnosti da preuzmu odgovornost u aktivnostima tokom dana? Da li su pravila objašnjena i doneta kroz konsultovanje sa decom? Da li sva deca učestvuju u aktivnostima? Kako se gradi sigurno okruženje i mogućnost da svi izraze mišljenje, iznesu predloge, svoje perspektive o nekom pitanju, odluci i sl.? Da li svi imaju priliku da iznesu svoje perspektive i učestvuju u donošenju zajedničkih odluka? Kako se vrednuju različita iskustva i perspektive?

⁶⁰ Preuzeto i prilagođeno iz: Krnjaja, Ž. i Pavlović Breneselović, D. (2017). *Kaleidoskop: Projektni pristup učenju*. Beograd: Institut za pedagogiju i andragogiju. Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu.

ODNOS VASPITAČA

Koliko je vaspitač
usklađen detetu?

Šta znači: biti svestan osećanja dece i pokazati naklonost, uvažiti ih?

Da li deca mogu da istražuju, da se bave onim što ih zanima, da učestvuju u odlučivanju i rešavanju konflikta?

Koje rutine preovlađuju u vrtiću? Zašto? Kako se ispoljavaju i prepoznaju? Šta one znače za različite učesnike (vaspitače, decu, roditelje, stručne saradnike...)?

PRILOG 6

Dnevnik učenja

Dnevnik učenja predstavlja beleške praktičara o procesu akcionog istraživanja, njegovim efektima i planovima za dalje istraživanje. Dnevnik učenja prati korake akcionog istraživanja i tokom izrade Dnevnika praktičari opisuju i dokumentuju sve faze kroz koje su u istraživanju prošli. U toku procesa izrade Dnevnika učenja praktičari koriste različite načine dokumentovanja istraživanja: opservacione protokole, beleške o saradnji, fotografije, šeme i grafikone, vinjete, crteže i/ili druge produkte dece i slično.

Dnevnik učenja piše tim praktičara koji sprovode istraživanje. Piše se nakon svakog koraka/faze istraživačkog procesa.

STRUKTURA DNEVNIKA UČENJA

**UVODNA IZJAVA
— DEFINISANJE
VREDNOSTI
I UVERENJA**

Služi da praktičari promisle o svojim profesionalnim polazištima i pomaže prilikom izbora problema na koji žele da utiču.

- Ko sam ja kao vaspitač/ca?
- U šta verujem kada je reč o učenju i razvoju dece?
- Kojim se principima i vrednostima vodim u svom radu?
- Koje razvojne kapacitete/kompetencije želim da podržim i podstaknem kod dece?
- Šta je za mene kvalitetna inkluzivna praksa? Na koji način mogu da doprinesem kreiranju i unapređenju inkluzivne prakse u mom vrtiću?

**PROBLEM/OBLAST
ISTRAŽIVANJA
I ISTRAŽIVAČKA
PITANJA**

- Sa kojim problemima, teškoćama ili izazovima sam se suočavao/la?
- Šta mi je predstavljalo teškoću ili problem u praksi koji sam želeo/la da istražim?
- Šta sam želeo/la da promenim?

CILJEVI

- Šta sam želeo/la da postignem istraživanjem? Zašto mi je to bilo važno?
 - Da li su ciljevi bili realistični i ostvarljivi u datom periodu?
 - Da li je bilo moguće evaluirati ostvarenost tih ciljeva?
-

SAMOREFLEKSIJA

- Kako sam razvijao/la svoje profesionalne kompetencije — šta sam koristio/la, ko mi je u tom procesu pomagao?
- Šta sam naučio/la o sebi i o drugima tokom istraživačkog procesa?
- Šta sam naučio/la o procesu učenja i razvoja dece sa kojom radim?
- Nateža stvar u ovoj fazi mi je bila...
- Najviše sam napredovao/la u...
- Ponosan/a sam na sebe zato što...

**PLANIRANJE
PROMENE — OKVIRNI
PLAN ISTRAŽIVANJA**

- Da li sam koristio/la iskustva kolega, primere dobre prakse? Šta su mi bili izvori?
- Koje aktivnosti smo realizovali? Koraci u aktivnostima? Tokom kog perioda su aktivnosti realizovane? Trajanje aktivnosti?
- Šta nam je bilo potrebno za realizaciju aktivnosti?
- Ko je još bio uključen? Na koji način?
- Sa kim smo sarađivali u istraživačkom procesu? Ko su osobe koje su bile pomoć i podrška i u čemu se ta podrška ogledala?
- Koji su nam podaci bili važni da ih prikupimo? Koja vrsta podataka nam je bila potrebna?
- Kako smo prikupljali podatke? Ko je prikupljao podatke? Kolege, stručni saradnici, deca, roditelji?

**OČEKIVANI EFEKTI
PROMENE
I INDIKATORI USPEHA**

- Koje konkretne efekte promene sam želeo/la da vidim?
- Moja očekivanja na koga će sve promena uticati (direktno ili indirektno) i na koji način.
- Koje resurse u vrtiću/zajednici sam koristio/la?
- Kako sam znao/la da sam postigao/la željene ishode?
- Kako sam znao/la u kojoj meri sam ostvario/la postavljene ciljeve?

SAMOREFLEKSIJA

- Kako sam razvijao/la svoje profesionalne kompetencije — šta sam koristio/la, ko mi je u tom procesu pomagao?
- Šta sam naučio/la o sebi i o drugima tokom istraživačkog procesa?
- Šta sam naučio/la o procesu učenja i razvoja dece sa kojom radim?
- Najteža stvar u ovoj fazi mi je bila...
- Najviše sam napredovao/la u...
- Ponosan/a sam na sebe zato što...

**PRAĆENJE
I DOKUMENTOVANJE**

- Kako sam pratio/la i dokumentovao/la postignute efekte i rezultate?
- Koje alate/metode sam koristio/la za praćenje?
- Šta sam sve dokumentovao/la — koje podatke sam prikupljao/la?
- Kako smo prikupljali podatke? Ko je prikupljao podatke? Kolege, stručni saradnici, deca, roditelji?
- Na koji način sam podelio/la priču o istraživanju sa drugima: kolegama, roditeljima, decom, predstavnicima lokalne zajednice i sl.?

**REFLEKSIJA
NA PROCES
ISTRAŽIVANJA
I PLANIRANJE
NAREDNIH KORAKA**

- Da li sam dobila/dobio odgovor na svoje istraživačko pitanje? Kako to znam?
 - Šta bih savetovao/la kolegama da probaju? Zašto?
 - Šta bih savetovao/la kolegama da ne rade? Zašto?
 - Najteža stvar u procesu istraživanja mi je bila....
 - U narednom periodu voleo/la bih da istražujem/menjam... Sledeći korak mi je...
-

PRILOG 7

Vinjeta

Vinjeta je pisana ilustracija sa fotografijama koja opisuje događaj, situaciju, splet okolnosti ili bilo koji drugi scenario koji prikazuje aspekte promene (način na koji se poštuje doprinos svakog člana; podržavaju se uzajamnost, zajednički rad...)

Vinjeta se može koristiti u različite svrhe:

- kako bi se omogućilo istraživanje aktivnosti u kontekstu;
- uviđanje vrednosti koje se promovišu;
- istraživanje osetljivih pitanja.

Kroz Vinjetu učesnici daju sopstveno značenje situaciji koju prikazuju. Prikazana situacija treba da bude smisljena učesnicima. Prikazane situacije u vinjeti predstavljaju narativni prikaz preispitivanja i menjanja kulture:

- ključne komponente promene,
- interakcije između onoga što je otkriveno istraživanjem i teorije koja se razvija u toku istraživanja,
- menjanje razumevanja područja prakse koja se istražuje,
- interpretacije značenja situacija ili događaja,
- odnos prema okruženju i istraživanju,
- odnos između učesnika istraživanja,
- sagledavanje učešća drugih u sopstvenom razumevanju određene situacije,
- različite situacije tokom istraživanja — „kritične” situacije (u kojima su se osećali nesigurno), „jedinstvene” situacije (koje imaju posebno značenje za promenu koja je započeta), sugestije drugih učesnika,
- zaključci i promenjeno razumevanje prakse.

PRILOG 8

Foto-novela

Foto-novela je kratka priča učesnika zajednice o nekom događaju koja je ispričana sa vizuelno predstavljenim mislima i izjavama; prikazuje proces refleksivnog preispitivanja i opisuje iskustva učesnika u određenoj situaciji.

Proces kreiranja foto-novele uključuje kolaborativno razvijanje narativa koji kombinuje vizuelne elemente (fotografija ili crtež) i pisani tekst kao način simboličkog i pisanog predstavljanja procesa refleksije o određenoj situaciji koja je dovela do promene. Foto-novela nije samo puki prevod vizuelnog u verbalni prikaz, već konstruiše foto-snimak koji otvara nove prostore za dijalog i predstavljanje novog načina saznanja koji u sebi ima potencijal samorefleksije i samouvida. Proces uključuje kombinovanje fotografije sa narativnim sekvencioniranjem — ponovno preispitivanje doživljene situacije. U osmišljavanju i kreiranju foto-novele mogu se kombinovati različiti mediji — fotografija, tekstualni baloni iznad postavljenih fotografija učesnika, digitalno sekvencioniranje...Na ovaj način foto-novela prikazuje učesnike i situacije koje govore o nekoj promeni u praksi ili transformaciji prakse.

Foto-novela može da predstavlja snažan artefakt koji promoviše kvalitetno inkluzivno vaspitanje. Kroz foto-novelu možete da:

- predstavite značaj/koncept inkluzije i pošaljete snažnu poruku,
- osnažite razmenu i preispitivanje,
- podstaknete diskusiju.

Foto-novela, takođe, može da bude:

- način dokumentovanja,
- alat za odgovor,
- alat za zajedničko građenje zajedničkog značenja koncepta inkluzije.

PRILOG 9

Priča za učenje⁶¹

Priča za učenje predstavlja zabeleške o procesu učenja koju prave zajedno dete i vaspitač. Priča za učenje daje holističku sliku o učenju deteta tokom određenog perioda i pomaže mu u podršci učenju. Stvarajući priču zajedno sa nekim odraslim (vaspitač, roditelj/staratelj) dete razume proces sopstvenog učenja, a odrasli dobija uvid u učenje deteta i na taj način promišlja i planira različite načine podrške.

Kroz Priču za učenje prati se razvoj dispozicija za učenje — istrajnost, radoznalost, saradnja i odgovornost:

RADOZNALOST	<ul style="list-style-type: none"> - razvija posebna umeća ili specifična znanja - istražuje različite identitete (biti „neko drugi”); koristi različite načine izražavanja svojih ideja - ponovo predstavlja istu ideju i iskustvo kroz korišćenje drugih načina izražavanja (crtež, slika, pokret...) - istražuje nove situacije - inicira ideje kojima se proširuje istraživanje; istražuje različite vrste pismenosti
SARADNJA	<ul style="list-style-type: none"> - razvija bliska prijateljstva - prihvata i uvažava različitosti - radi zajedno sa vršnjacima na zadatku - dogovara se i pregovara sa drugima; u aktivnostima i igri konstruktivno razrešava konflikt - raduje se svom doprinosu i doprinosu drugih; prihvata pomoć drugih, sledi instrukcije
ISTRAJNOST	<ul style="list-style-type: none"> - preuzima rizik isprobavanjem novih stvari - pokazuje istrajnost u rešavanju problema (ne odustaje lako); konstruktivno se odnosi prema greškama - pokazuje posvećenost u određenim aktivnostima; prilagođava se i uživa u promeni, u iznenađenju ili neizvesnosti - traži alternativne načine u rešavanju problema

⁶¹ Preuzeto iz: Krnjaja, Ž. i Pavlović Breneselović, D. (2017). *Kaleidoskop: Projektni pristup učenju*. Beograd: Institut za pedagogiju i andragogiju. Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu

ODGOVORNOST

- ume da brine o sebi
- preuzima ličnu odgovornost u grupi (preuzima inicijativu; daje instrukcije; traži angažovanje drugih)
- pokazuje brigu za druge; uvažava pravila
- predlaže akcije u kojima se brine o okruženju
- prepoznaje pravednost u određenim situacijama i spremno se odupire nepravdi

Priča za učenje ima sledeću strukturu:

- situacija učenja dokumentovana različitim tehnikama: fotografija, mapa, crtež, slika koje su napravili ili dete ili odrasli i beleška odraslog (vaspitača, roditelja/staratelja) kao kratak opis situacije;
- zabeleženi komentar deteta o situaciji (šta i zašto je to važno?);
- zabeleške odraslog o reakcijama drugih učesnika u odabranoj situaciji (npr. vršnjaka, braće i/ili sestara).

Vaspitači ponekad kreiraju listu pitanja koja bi mogla da pomognu deci da stvarno razmišljaju o tome šta su naučili i postigli. Evo nekih:

- Šta vam je bilo teško dok ste...?
- Šta ti je pomoglo da rešiš/otkriješ/saznaš....? Drug/dругарica, vaspitač, knjiga, sopstveno razmišljanje?
- Šta misliš, za šta ti je potrebna dodatna pomoć?
- Čime si posebno zadovoljan/zadovoljna?
- Jesi li naučio/naučila nešto novo? Šta je to?
- Imate li pitanja?

Vaspitači mogu da koriste i sledeća pitanja kako bi podstakli i proširili dečje razmišljanje o sopstvenom učenju:

- Šta je to što te posebno zanima? Zašto?
- U čemu posebno uživaš? Zašto?
- Šta želiš da uradiš? Sa kim? Kako?
- Da li ti je potrebna pomoć? Od koga?
- Šta bi voleo/volela da znaš?
- Tumačenje odraslog (vaspitača, roditelja/staratelja): šta zabeležena situacija pokazuje u odnosu na razvoj dispozicija za učenje?

Pitanja koja nam mogu pomoći da saznamo više o detetu mogu biti:

- Šta detetu privlači pažnju ili ga zanima?
- Šta dete već zna o ovome?
- Koju vrstu iskustva je dete steklo?
- Kako se oseća?
- Predlog za dalju podršku

Primer zabeleške vaspitača:

Primetila sam da je Dejan razvio interesovanje za pravljenje papirnih aviona. Kako bih podržala njegovu zainteresovanost pripremila sam dosta papira različitih veličina i težine. Svako jutro Dejan od tog papira pravi različite avione. Sam ih seče, savija i pušta da lete po sobi. Kako bih proširila njegova saznanja planiram vreme kada Dejan drugoj deci objašnjava šta radi. Dejan vrlo posvećeno pokazuje različite avione koje je napravio i objašnjava kako ih je napravio i koji je papir za to bio najbolji. Dok to radi, ja postavljam pitanja kako bih i Dejana i drugu decu podstakla da promišljaju:

- Zašto je ovaj papir najbolji za taj avion?
- Kako si testirao/testirala avion? Kako još možemo da testiramo da li avion leti?
- Šta ćeš uraditi sledeće?